

Fra den religiøse Brydningstid i Aarene o. 1725—50.

Af Kn. Heibergs Samlinger ved H. F. R.

I.

**Forsamlingslivet i Kjøbenhavn 1732—33 set fra
forskjellige Sider.**

I »Hamburgische Berichte von Gelehrten Sachen auf das Jahr 1732, Nr. XXXVII., den 6. May«, findes følgende Meddelelse (af 18. April) fra Kjøbenhavn (oversat fra Dansk):

Geehrter Freund!

Dass bey ihnen das Gerücht von dem in hiesiger Stadt ohnlängst entstandenen Lerm erschollen, und verschiedentlich davon geurtheilet sey, ist leicht zu vermuthen. Hiesigen Orts haben Uebelgesinnete den Verlauf der Sachen mit so vielen Unwahrheiten beflecket, dass sie sich auch nicht gescheuet, ehrliche und christliche Leute mit der Butlerschen Rotte¹⁾ zu vermengen. Wie weit aber solches von der Wahrheit entfernt, wird aus folgenden Bericht erhellen. Da im abgewichenen Sommer der Hr. Graf von Zinzendorf sich hieselbst aufhielte, fieng er aus einer guten und zur Besserung seines Nächsten hinzielenden Absicht an in seiner Behausung sowol selbst erbauliche Versammlungen anzustellen, als verschiedene andere sowol Hohe als Niedere zu gleichmässigem Eifer aufzumuntern.

¹⁾ Om den »buttlarske Bande« se Nielsen, Kirke-Lexikon for Norden, I, 425.

Die ersten, die sich zur Nachfolge bewegen liessen, waren die beyden Baronessinnen von Sölendahl und Marschalck, und zwar geschahe dieses alle Sonntage Nachmittag in Gegenwart derer Herren Prediger Bluhme, Rohne und Ewald, samt verschiedener andern Personen. Ihrem Exempel folgten bald darauf verschiedene Leute geringeren Standes, welche unter Direction derer Pädagogen des Waysen-Hauses 2 oder 3 mahl in der Woche bald hier bald dort sich versammelten. Damit man auch aller Aegerniss vorbeugete, hielte man für rathsam, sich nach Geschlechtern zu vertheilen, so dass keine Manns- und Weibes-Personen zugleich in einem Hause, sondern jede für sich zusammen kamen. Den Anfang machte man, nach Vorschrift des Herrn Dr. Speners, mit Gebet und Absingung eines Liedes; man verlas hierauf ein Capitel aus der Bibel, worüber dieser oder jener, der die Gabe hatte, sein Bedencken ertheilte, und endlich offenbahrte einer dem andern in brüderlicher Liebe die Wege und Führungen Gottes an seiner Seelen. Dieses ward dergestalt, ohne fast zu wissen, wo und vor wem die Versammlung gehalten würde, so lange fortgesetzt, bis es endlich nach langem Gemurmeln und zweifelhaften Reden ohngefähr um die Mitte des Januarii dieses Jahrs auf folgende Weise bekannt wurde. Ein Aufwärter des Klosters oder der Studenten-Communität, in dessen Hause jemand, der einigemahl die Versammlung auf seiner Stube gehabt, logirte, erzählte einmahl den Studenten, die man damahls von nichts, als vom Pietismo, disputiren hörte, wie dass am selbigen Abend in seinem Hause Versammlung gehalten werden sollte. Worauf einige Pursche nach der Abend-Mahlzeit sich dahin verfügten, mit tumultuiren und vielem andern Unwesen nicht nur die Andacht störten, sondern auch mit Gewalt die Versammlung zerstreueten und vielen Muthwillen betrieben, doch ward niemand verwundet oder am Leibe beschädiget. Einige Abend darauf passirte fast

eben dergleichen in der Seif-Siederey¹⁾). Wie aber die Studenten zum dritten mal solchen Muthwillen ausüben wolten, kam ihnen der Herr Pastor Ewald mit seiner Gegenwart zuvor, stellte ihnen mit grossem Nachdruck ihr gottloses Unternehmen vor Augen, und beschämte sie dergestalt, dass sie unverrichteter Sachen weggingen und nach der Zeit von ihrem Vorsatz abliessen. Wie aber die Studenten aufhöreten, fiengen einige Prediger auf den Cantzeln an die Gemüther in Bewegung zu setzen. Die meisten Exordia²⁾ waren als Klag-Libellen wider die Pietisten, und das übrige als eine Sententz³⁾ anzuhören, so dass, weil man mit Abhörung der Zeugen und dergleichen sich nicht aufzuhalten hatte, in einer jeden Predigt der gantze Process zu Ende gebracht, und gemeiniglich dies Urtheil gefällt wurde: Alle Anhänger des Waysen-Hauses solten aus dem Lande gebannet werden. Die Herren Prediger von der gegenseitigen Parthey unterliessen inzwischen auch nicht ihre Nothdurfft auf den Cantzeln vorzutragen, und gegen öffentliche Beschuldigungen öffentlich sich zu verantworten. Niemand wolte Unrecht haben, und niemand wolte die Sache untersuchen. Die Sache stund also einige Wochen hin, bis endlich Ihro Königl. Majestät, welcher das Gerücht zu Ohren gekommen, dem Hn. Bischoff Wormio Befehlen ertheilten, die gesammte Geistlichkeit der Stadt zusammen zu fordern und ernstlich anzudeuten, dass ins künftige niemand dieser Sache entweder pro oder contra in den Predigten gedencken solte⁴⁾; und diese impositio silentii ist auch nicht ohne Würckung gewesen. Einige wollen, der Policy-

1) Gerhard Hammecken, Bogholder ved Sæbesyderiet i Kjøbenhavn, var en af de ivrigste Deltagere i eller Ledere af Forsamlingerne. I hans Bolig har altsaa Forsamlinger fundet Sted. Jfr. Lundbye, Herrnhutismen i Danmark, S. 38.

2) Indledningerne til Prædikenerne.

3) Dom.

4) Denne Befaling er af 5. Febr. 1732.

Meister habe ebenfalls Befehl erhalten, dergleichen Zusammenkunfften zu wehren. Es werden aber dennoch dieselben heimlich an verschiedenen Orten gehalten. Es kan also wohl seyn, dass dem Policey-Meister nur befohlen worden, den Empörungen und Unordnungen, aber nicht denen Versammlungen selbst, Gegenwehr zu thun¹⁾. Ausser diesem sind noch viele andere Umstände, die sich aber besser sagen als schreiben lassen.

Saa vidt Beretningen, hvis Forfatter kjendelig har været en studeret Mand, der betragtede den pietistiske Bevægelse med venlige Øjne, dog ikke nogen af de i Brevet nævnte Præster, der ganske vist ikke vilde have sendt en dansk Beretning til et tydsk Blad.

Følgende Vidnesbyrd om Forsamlingerne i Kjøbenhavn ere optagne af Notarius publicus Rasmus Æreboe efter Forlangende især af Præster, der agtede at fremlægge dem for den i Anl. af de pietistiske Stridigheder 1733 nedsatte kgl. Kommission. De meddeles her efter Kopier, som findes i det trondhjemske Videnskabers Selskabs Samlinger (Nr. 122, 4to).

1.

En Aftens tid i Octob. maaned 1733 imellem Klokke 6 og 7 gik jeg i compagnie par curiosité op med en anden god ven i den saa kaldede Tyske hellige Forsamling, og effter Spisningen havde ende, blev der lagt et Slags Tyske Psalme:bøger omkring i stor format. Da nu at den store Sal var fuld af alle slags folk, begyndtes en Psalme af en grov Karl, som siuntes at være en Muur-

¹⁾ Mærkeligt nok veed Forfatteren af Brevet ikke ret Besked med det samme Dag (5 Febr.) udfærdigede kgl. Reskript til Kbhvns Magistrat, hvorved Forsamlingerne forbødes paa Grund af de Uordener, hvortil de havde givet Anledning (s. K. S. 5. R. II, 320—1). Heraf fremgaar formentlig, at Forbudet ikke med megen Iver er blevet overholdt.

svend. Da den var endt, spurte han ad, om de noget bedre og nytteligere havde at bringe for; men som ingen vilde, begyndte han selv med besynderlige andægtige miner en bøn til Christum om naade, og derefter begyndte strax at forklare eller raisonnere over de udsiungne Vers, dog alt uden fynd, imellem brugtes vel nogle ord af Bibelen, men ey dictered, hvor det stod beskreven. Herefter begyndtes nogle Vers af en anden Psalme at siunges, og saaledes igien forklarede. Da dette nu var ude, begyndte en Dreng, som saae ud til at være ved skomager handverket, at beklage sig udi Tysk og Dansk sammenmænget over sin Siæles ømme tilstand, bekiendte dog derved, at han havde fundet noget trøst paa en par dages tid, siden de saa vel havde underrettet ham, med begiering fremdeles om undervisning. For denne blev gjort en Bøn ex tempore af ovenmeldte Karl, som derefter begyndte at lære ham. Effter ham begyndte En i en sribet gammel Sloffrok, som sagdes at være Professor¹⁾, og effter ham begyndte Hamecken, som holdt det længe, at raisonnere over den Tilstand, en Siæl skulde være udi, om [selv]for-nægtelsen og om bestandighed i Kierlighed og gode gierninger. Derefter blev sunget nogle [Vers] af en Psalme om Fruentimer. |: Same Psalme-Bog tog Gottschicht hiem med sig :|. Endelig blev der holdt en Bøn, men ej noget Fadervor læst²⁾ enten før eller effter disse Tings passage. SkomagerDrengen læste Fader vor højt, men det siuntes at være de andre imod. Saa ginge vi derfra. Dette at være i sandhed, saa vidt som jeg endnu kand erindre, testerer effter Begiering under Haand og Segl. Kiøbenhavn d. 2 Febr: 1734.

J. Kaalund.

¹⁾ Formodentlig Professor J. F. Reuss.

²⁾ Det følgende synes at modbevise denne Paastand. For øvrigt er det bekjendt, at man i Forsamlingerne foretrak frie Bønner for Fader vor.

2.

Velædle Hr. Notarius Publicus

Ville behage ratione nobilis officii at forføje sig til Peder Mortensen, boende paa Gammel Torv i den forgyldte Oxe, og af hannem requirere hans skriftlige gien-svar paa følgende ting:

1. Om Marie Mathias Wulfes ej haver logeret i hans hus til Michaelis 1733, og om hun til den tid haver holdet forsamlinger?

2. Om hun ej tog mod alleslags folk, som komme til hende, lige til hun flyttede?

3. Hvad tid disse folk begyndte at samles, hvad Klæder de vare i, om han ej kunde navngive nogen enten af en eller anden stand, og hvorledes han havde hørt tilgaae paa Salen, saa og naar de skiltes ad om aftenen eller Natten? item: den tid Madame Wulfs var paa landet, hvo der da vedlige holdt dette?

4. Om den passage er viss med en pige, hvis Fader Baltzer boer hos Hans Andersen i Regne-gaden, Timmermester, at Mad: Wulfs havde pigen hos sig, og negtede at hun ej maatte følge sin moder, indtil der blev en stor alarm i huset, da Pigens Moder omsider maatte hente Politie-Betienterne. Da hun saae dem i Gaden, skulde hun ladet Pigen gaae? Hvo de 2 Studentere vare, der fulde Pigen ned af hendes Trappe? og hvorledes det løb af med dette Menniskes moder og Mad: Wulf, og hvad tid paa dagen det var?

5. Om saadanne Samlinger gik da stille af, saa at ingen uroe skeede i Mandens hus? og om han kunde merke, de havde visse dage dertil?

6. Endelig hvad andre omstændigheder han [kunde] vide herom til sandheds oplysning, han dette ville berette.

Desforuden ville Hr. Notarius Publicus til Peder Mortensens Hustrue giøre samme Begiæring, saa og forhøre, om der findes nogle Personer, som paa samme tid har logeret, ihvo de ere, han da til hver i sær giør samme

reqvission, og indhente deres svar, hvoreffter in debita forma at formere mig et Instrument.

Kiøbenh. d. 10 Mart: 1734.

C. Reenberg¹⁾.

3.

Som Hr. Reenberg haver begiert af mig sandhed, hvorledes til er gaaet med min Datter Birgitte Christine, om hvilken rygten gaaer i byen, [at] Mad: Wulf haver haftt [hende] hos sig, og jeg haver hos bemeldte Mad: Wulf afhentet, da er sagen denne: Ugen før Michels dag 1733 kom jeg, da jeg savnede min datter, i den forgyldte Oxe, hvor Madme Wulf da boede, og da jeg kom op ad trappen, fandt jeg min datter, 20 aar gammel, staaende paa Mad: Wulfs Sal, og da jeg saae hende der, vendte jeg mig ud af dørren, og i det same sloges dørren i for mig. Jeg bankede 3 gange paa dørren, men som der hverken blev talt eller oplukt, raabte jeg paa, jeg vilde have mit barn ud, jeg var hende nærmest; foer saa ned ad trappen og klagede mig. Endelig raadde En mig: vidste jeg, hun var der, skulde jeg hente Politiet. Og som blev sendt Bud af mig effter Politiet, blev Torvemesteren i det samme seet i gaden, og derpaa fik jeg barnet ned af trappen til mig. Endel studenter vare overværende. jeg ej kiender, men Peder Mortensen og hans hustrue samt andre vide bedre Beskeden om, hvad der passerede, saasom jeg af vrede ej erindrer det altsammen. Dette saaledes at være passeret kand jeg vidne, naar og hvor skal være, under Eed. Og er dette oplæst for mig lydelig i overværelse at Mr. Clementin og Mr. Gram, som effter Begiering af Hr. Reenberg underskriver til Vitterlighed. Kiøbenh. d. 11 Mart: 1734.

A. H. D.

Til vitterlighed (Anne Hansdotter).

P. P. Clementin.

J. W. Gram.

¹⁾ Recid. Kapellan ved S. Nicolai Kirke.

4.

Ao. 1734 d. 11 Mart: haver jeg underskrevne Kongel. constituerede Notarius publicus i denne Kongel. Residentz-stad Kiøbenhavn insinueret bnte Peder Mortensen og hans hustrue udi egne Personer ovenstaaende originale Requisition, samt deraf rigtig copie under min haand leveret og svar æsket, som de lovede at give, og da den der i huset logerende Mr: Hans Nieman ej var hiemme, foraarsagedes jeg at levere bemte Hr. Peder Mortensen iligemaade rigtig copie under min haand, hvilket han effter begiering lovede ved indkomsten at indhændige, og paa mine vegne svar at æske. Dernest henføjede jeg mig til Hr. Bertel Andersen boende i nye Friderichs-Berg gaden for at tilstille hannem samme Requisition, men som han ogsaa ikke var hiemme, foraarsagede jeg at andrage mit ærende for hans hustrue, til hvilken jeg leverede rigtig af mig vidimeret copie heraf med begiering, at hun samme sin mand ved indkomsten ville tilstille, og hans svar forlange. I dags dato er fra Enhver i sær mig svar tilstillet ord til andet lydende, som følger.

Til velædle Hr. Notarii Publici udstedde Spørsmaal efter velærv: Hr. Christian Reenberg's Begiering følger effterfølgende til tienstl. Giensvar.

1) Udi mit hus haver bemte Madamme Wulfs logeret indtil sidst afvigte Michelsdag, og i værende tid ved dag og nat taget imod adskillige folk. Hvad navn dette skal aflægges med, stiller jeg til hans velædle Velærværdigheds eget Behag.

2) Ingen slags folk, saa vidt jeg har fornummet, blev fra hende udelukt, lige indtil flytte-tiden.

3) Tiden, dislige folk indfandt sig paa, var ohngefær fra Kl. 2 til 3 om Efftermiddagen og saa fremdeles, men i sær om afftenen, effter at mine giester vare gangne bort, ohngefær fra 10 eller 10¹/₂ Klokkeslet, og continuerede hen til Klokken 4 om Morgen. Klæderne vare adskillige baade uskikkelige og skikkelige efter Eenhvers stand, ja

endogsaa udi Præste-Klæder indfandt sig Eendeel. Een stor deel af dem kand jeg vel navngive, som til hende haver søgt i bemeldte tid, neml. af Præster Hr. Ewald, Hr. Holst til Runde Kirke, Hr. Oluf Hersleb, Hr. Piper¹⁾. Hr. Rohne til Tyske Kirke har adskillige aftener i sær kommet kørende med hende i sin vogn. Blant Officerer vare fornemmelig hendes fast daglig og nattebesøgelser en Cadet navnl. Langhorn, en ved Artilleriet Frick med flere. Blant studenterne indfandt sig ligeledes ved nat og dag Lintrup, naar han kom til Byen, Stevring, Taisen, Gert Hansen, med adskillige flere af Waysenhus-folkene, i sær og Christian Sandorf, desuden en stor deel af Soldater, Kræmmer-Svende, Soldater-Koner, Haandverks-folk, in summa, mange ubekiendte af begge Køn. Omgangen paa Salen var mestendeel denne: Undertiden blev læst, undertiden sunget, og imellem hvert hørtes tale og latter. Endelig endte det mestendeel med en mægtig tumlen, hvorover jeg ofte opvognede. De skiltes gemenlig ad om morgenen, hvorfor jeg og ikke videre kand have seet, hvad flere folk der imidlertid hos hende kand have gaaet ud og ind, saasom hun selv aparte havde en Gadedørs nøgel. Hendes Pige Margareta holdt dislige sammenløb vedlige, mens bnte Maria Wulfs var paa landet forleden Sommer.

4) Passagen med den ovenmeldte Kone og hendes dotter er vist, hvilken, fordi Maria Wulfs ikke vilde lade hende gaae, ej allene med mange haarde ord udæskede dotteren, som hun sagde ikke burde gaae i forsamlinger at oplyses hos saadan en gammel Rufferske, Canaille²⁾ etc., men om hun havde giort noget, som hun var skyldig udi, skulde hun gaae til dem, Gud og Kongen havde satt dertil. Og da bnte Maria Wulfes protesterede mod

¹⁾ Se foran, S. 178 ff.

²⁾ Selvfølgelig kan der ikke iægges nogen Vægt paa slige en arrig Kvindes Skjældsord.

hende, neml. at hun her ikke holdt Forsamlinger, svarede Konen: hvad kalder I da dette? Her er jo Studentere og Qvind-folk, og hvem ved, hvad disse Slynger og Tøjter gjør herinde i Eders forbandede hull, hvorfor hun og effter anmodning ikke vilde gaae mere inden hendes dør, men forskrækkelig lysede forbandelser over alle dem, som gik derind. Dette varede saa længe, indtil hun sendte Bud effter Politiet for at faae sit barn ud, hvilket og blev udladt, saa snart Politie-Betienterne kom paa Trappen. De 2de Studentere, som Marie Wulfs sendte med Pigen og Konen, kiender jeg kon den Eene af, neml. Stewring, Tiden var ohngefær Klokken mellem 3 og 4 om efftermiddagen, kort før hun flyttede.

5) Hvad Uroe herved fulde, er oven sagt, hvad dage deres sammenløb skedede, har jeg ej saa nøje agtet, vist nok er det, saadant gik for sig saa vel Søndage som andre dage.

6) Flere Omstændigheder veed jeg ikke, undtagen jeg ofte af mange andre maa høre til mit huses blame, naar jeg kommer i Byen, at det bliver kaldet den hellige Oxe. Hvilket alt jeg altid kand under Saligheds Eed bekræfte, naar paaæskes.

Peder Mortensen.

Hvad min Kiereste heroven har tilstaaet, bliver ligeledes mit vidne, undtagen ved den 3die post erindrer jeg mig, at En udi Præste-Klæder, som blev kaldet Professor Reuss, ligeledes haver indfundet sig hos hende, hvilket gav 3 à 4 mig ubekiendte Studentere aarsage at gaae derop og see, om det var den samme, effterdi jeg ellers ikke kiendte ham, hvoreffter [de], da de igien kom ned, udlod sig med disse ord: nu maa og en Canaille og Skielmere gaae paa hans Collegium.

Til den 5te Post foruden den mægtige tumlen, jeg ofte selv hørte, erindrer jeg mig, at Mr. Nieman, hos mig logerende, ligeledes sig over dette for mig besværede, hvorfor samme kand ikke være ham ubekiendt.

Til den 6te Post veed jeg og, Maria Wulfes har talt adskilligt med mig om Præsterne, som Mag: Reenberg havde engang døbt et barn, hvortil hun og hendes Broder stode Faddere, og da havde kaldt dem gode Christne, hvilket hun vidste, de ikke kunde mene af hiertet, effterdi de holdte hverken hende, hendes broder eller Sviger-Søn for gode Christne. Og som jeg svarede: Skulde de, Madame, forandre Kirke-Ceremonierne for hendes skyld? Svarede hun: de kunde sagt: I godt folk! isteden. Ligeledes ved jeg og, der er kommen folk i mit hus, som, ved det de har haft noget at bestille med hende, haver stødt sig, hvorledes hun vilde indpræke dem, at Mag: Reenberg var en Kierling-Præst, som skyder Puder under folkes Arme. Samme berættede og, at hun sagde sig nu at have været saa længe i Byen, men aldrig havde hørt en Trøste-Prædiken, før Hr. Ewald kom til Byen. Desuden havde hun og forestillet, at naar nogen blev en igienfødt Christen, kunde samme ikke mere synde, hvilket dog Manden syntes at være løgn. Nok videre paatog hun sig at inlommere mig om Skriftestolen og vore Præsters Omgang dermed, hvilket hun sagde var ligesom en Kroerske, der tager op paa sin Regne-stok Regning paa halv eller Fierdingaar, og saa betaler, og siden tager paa nye igjen, da de gaae til Præsterne, som saaledes skal give dem deres Synds Forladelse. Item hvad den Skriftestol skulde til? den var kuns en lævning fra de catholske tider. Og som jeg spurte, hvad da vilde blive af, sct. naar Skriftestolen skulde afskaffes? Svarede hun: dette har den Guds mand Hr. Ole¹⁾ giort, og forat bifalde ham gjorde Hr. Holst og hendes Sviger-Søn det samme, og endskiønt de jagede de Guds Mænd paa Porten, var her nok saa mange ugudelige Mænd tilbage, som de kunde sætte i deres sted. Hvorover jeg negter ikke, at jeg jo fik de scrupler, som næste Natt hindrede mig min Søvn, og gav mig adskillige uroe-

¹⁾ Ole Hersleb, Præst ved Vartov.

lige tanker i nogle dage, hvilket siden gav mig og en særdeles afskye for hende. Disse ting kand da og altid, naar paaæskes, med en god samvittighed under Saligheds Eed af mig bekræftes.

Clet: P. Mortensens.

5.

Effter velædle Hr. Notarii publici Requisition bliver min tilstaaelse paa de 3 fjerding Aar, jeg udi dette hus med Mad. Wulfs logerede, samme som min Verts og Vertindes til de 2de første Poster. Til 3die qvæstion kand jeg og ej negte baade at have paa de mentionerede liden seet, mødt og hørt dislige adskillige anførte folk, men som de fleste ere mig indtil denne dag ubekjendte, saa kand jeg ej heller ret mange navngive. Af Præster har jeg nok seet Hr. Ole Hersleb, Ewald med Kiereste; blandt de andre den anførte Mr. Langhorn, Taysen, Støvring og Lintrup, men erindrer ikke flere at have kjendt grand-givelig. Men at der paa hendes Sal blev læst og siunget, dog mest paa Tysk, imedens adskillige og dislige folk vare inde, erindrer jeg meget vel begge dele, og bleve offte med en latter eller dis-cours ophævede, som Mr. Ped. Mortensen og hans Kiereste forher haver merket. Desuden mindes mig nogle gange at have derved hørt zitrende stemmer og grædefulde toner, der undertiden længe vedvarede. Hvad den jævnlige tumult angaaer, tilstaaer jeg og, at samme hen mod 3 til 4 om morgenen saaledes tog til, at baade Lofftet og Sengen under mig rystede, som og drev mig til derover hos Mad: Mortensens mig at besværges. Da den merbmte Maria Wulfes var paa landet i Sommer, saae jeg og hørte et meget sterkt sammenløb hos hendes piger, besynderlig om Søndagen, baade af Karle og Piger. 4de Post bliver ligesom oven er anført, undtagen jeg og saae den mentionerede Kone blant andre motiver, hun havde brugt til at faa sin dotter ud, stod med en afbrudt alen i haanden, som hun inde paa Salen

havde slaget i to, paa hvem veed jeg ikke, brugte og iblant det anførte denne expression til dotteren: Jeg kand tænke, du skal gaae i forsamlinger for at lære, Præsten er ikke hellig nok til at lægge sin haand paa dig, og tilsige dig dine synder(!); Nu ser jeg, hvorfor jeg og din Fader haver 2de gange maatt satt vor Altergang op for at faae dig med. Af de 2de studentere kiendte jeg ikkun Støwring, hvilke begge begierede at følge med, at Moderen ikke skulde giøre hende noget.

6) I de flere particulariteter er vel Mr. Bertel Andersen og en gammel Karl navnlige Mads bedre bekiendte, mig har kun dette mødt, at den tjeneste-pige, som forgangen Sommer tiende udi mit Logement, berettede mig, at 2de Slag paa dørene var det signal, hvorved slige folk bleve indladne, hvoraf jeg og nogle gange benyttede mig, naar jeg havde nogen sildig information i Byen. Samme Pige fortællede og, hvorledes Madame Wulfs havde hafft hende inde, og som hun ikke ville kysse ved deres skilsmisse de nærværende Mands personer, sagde hun: nu seer jeg, I har kun liden Kierlighed for Eders Søstre og Brødre. Endelig da samme qviterede, tiltalte hun hende med disse ord: Nu haver I været paa veien til himlen, men siden I har forladt den, saa er helvede Eder aaben, og I er et fordømt menneske.

Adskillige folk er og undertiden kommen ind paa mit Cammer med bøger i hænderne, og spurt effter Madame Wulfs. Endeel af mine Collegianter haver og om aftenen bleven af smaa Drenge og Pøbelen attaqverede med disse ord: See hvor samles Pietisterne, hvilket jeg alt kand ved paafordret Eed bekræfte.

Kiøbenh. d. 12 Mart. 1734.

Hans Nieman.

6.

Paa den mig af ædle Hr. Notarius Publ: insinnerede Requisition fra velærv. Hr. Pastor Reenberg af dato 10

Mart: sidstl. som mig d. 11te er tilhænde kommet, svares saaledes.

Til den 1ste Post. At Madame Wulfes boede udi den forgyldte Oxe paa gammel Torv paa en sal, som nu kaldes den hellige Oxe, udi $\frac{1}{2}$ Aar, da jeg og samme tid boede der, er vist og er mig bekjendt, at udi samme tid søgte til hende en hoben folk, da hun holdt forsamling.

2den Post. Madame Wulfes tog imod alle og enhver, [som] kom til hende, saavel unge som gamle folk, da iblant nogle havde bøger under Armen, men hvem de vare, og hvad de hedde ved navn, er mig ubekjendt, undtagen en person ved navn Scheen¹⁾, som tilforn skal have været Lieutenant, hvilken var ofte hos Madme Wulfs som hendes troe tiener, siden jeg haver seet, at han haver staaet i samme Gaard og renoveret Madme Wulfes Seng for Veggelus. Foruden og har jeg seet 2de personer ved Artilleriet, navnl. Frick og Langhorn, som tilig og sildig har været paa Salen hos Madame Wulfes.

3. Forsamlingen af folk skeede om Efttermiddagen, imod Aftenen, og holdtes til Kl. 10 Slæt. For at indgaae til mit Logement beegnede mig i dørren 3de ubekjendte Fruentimmer, og som det var glat paa steentrappen, hvor de skulde gaae ned af, tilbød jeg mig at ville hielpe dem ned af trappen, og kaldte dem Jomfruer, da de havde paa sig sorte og røde fløydes(!) Kaaber. Da de vare nedkomne paa gaden, tilbød jeg igien at ville lyse dem videre fort med min løgte, da de svarede mig nej og takkede mig for umagen; hvorefter jeg saa en vogn holdt, som tog imod dem, da Madame Wulfs stod i dørren, takkede mig for umagen og sagde: de vare ikke Jomfruer men Fruer.

Den 4de Post angaaende er mig ubekjendt, anderledes end folk i byen har talt derom, saaledes at skulle være passeret, som den 4de postes indhold ommelder.

¹⁾ Absalon Scheen, s. K. S. 3 R. I, 388. Møller, Mnemosyne IV, 389.

5te Post. Om Samlingerne hos Madme Wulfs afgik i stilhed eller ikke, er mig ubevidst, siden mine Forretninger ej tillod mig at være stedse tilstede i huset, dog er mig bevidst, at Samlingerne skeede alle dage, og imod aftenen, som forhen meldt er. Ellers logerede i den tid, Madme Wulfs boede der, en Person ved navn Christopher Lys-holm¹⁾, som er Student, oven over paa en Sal, hvor Madme Wulfs boede underneden. Dette at være min sandfærdige Attest, saaledes som meldt og mig bevidst, bekræfter jeg under min egen Haandskrift, og naar forlanges med Eed at stadfæste.

Kiøbenh. d. 13 Mart. 1734.

Bertel Andersen.

II.

Brydning indenfor den pietistiske Kreds.

1. *Matthis Nordrup og Hustru.*

Blandt de Personer, der sluttede sig til den om Præsten Ewald samlede pietistiske Kreds i Kjøbenhavn, var Vinhandler Matthis Nordrup og Hustru (født Bentzen). En Tidlang var Forbindelsen meget varm (jfr. K. S. 4. R. I, 659), og da Nordrup var en velhavende Mand, der 1728 skjenkede 600 Rdl. til Waisenhuset, betragtedes han vistnok som et værdifuldt Medlem af Kredsen. Det var derfor aabenbart en betydelig Skuffelse, da han trak sig ud af Forbindelsen. I K. S. 3. R. IV, 84 ff. er allerede meddelt en karakteristisk Skrivelse fra Madame Marie sl. Matthis Wulfs til Nordrup, dat. 24 Novbr. 1733, hvori hun i ret bevægelige Ord søger at holde ham fast, idet hun taler

¹⁾ Senere Professor ved Sorø Akademi og tilsidst Rektor ved Roskilde Domscole († 1773). Indtil sin Død vedblev han at staa i et venligt Forhold til de opvakte, sikkert et Vidnesbyrd om den stærke Indflydelse, Mad. Wulfs havde haft paa ham i hans Ungdom.

om dem, der lægge Haand paa Ploven og se tilbage, og tilraaber ham Herrens Ord: Monne I ville gaa bort? — Angaaende Bruddet indeholder følgende Erklæring fra M. Nordrup nærmere Oplysning.

Som mig er befalet at møde i den om Tvistighederne i lærdommen allernaadigst anordnede Commission for at give efterretning om de Lærere fra Waysenhuset |: neml. Hr. Ewald, Mad: Wulfs, Mess. Hammechen, Støf-ring, Gert Hansen, Søren Lintrup og flere, hvilke jeg kalder Waysenhusets folk, fordi de har stedse været i følge med Hr. Ewald :; deres lærdom, og discurser, samt om den jamerlige tilstand, min Kone derover er geraadet udi, med mere denne sag vedkomende, saa kand jeg endnu erindre følgende til Sandheds oplysning at melde.

Min Kone og jeg levede i vores Egteskabs første aaringer tilsammen i Kierlighed og Fornøjelse saa vel, at jeg efter min Eenfoldighed synes noget nær |: menniskelig brøst undtagen :| at kunde ligne vores levnet nogentunde ved Adams og Evæ levnet i Paradiis, førend Slangen for-førte denne vor første Moder Eva. Jeg maa derimod be-klage, at jeg selv lod mig forføre til at holde mig fra det Guds hus, som Gud og Kongen haver beskikket for mig og mine, neml: St: Nicolai Kirke, og søgte det Kongelige Waysenhus og de Prædikener, som der blev holdet; thi derover fik Hr. Ewald, Mad: Wulfs og deres følge fra Waysenhuset en flittig indgang i mit huus, og som deres lære og discurser gik ud paa dette, at menniskene skulde være fuldkomne og udfries fra synden i dette liv, og der-hos talte med foragtelige ord om vores rette lærere, om vore Bønne-Bøger, saasom den Bedende Kiede, og dislige Bøger, saa er dette egentlig aarsagen til min Kones me-lancholie, sindsuroe og mishaab om Guds saliggjørende naade i Christo.

Da hun nu første gang henfaldt i saa farlige Siæle-Bekymringer, og plagede sig stiltiende dermed saa længe,

indtil hun og blev legemlig svag, som var i afvigte Sommer, maatte jeg see mig beføjed samme tid at reise ud paa landet med hende fra mit hus, for at faae hende befried for at høre længere paa forargelige discusser, og for at faae hende noget trøsted, forfrisket og i bedre tanker om vor saliggjørende lærdoms Sandhed, og ret oplyst om nogle hende forelagte vanskelige Sprog, siden de fra Waysenhuset dagligen havde indprentet hende saa slette Betænkninger om hendes rette lærere til St. Nicolai Kirke, at hun ikke vilde betroe dem saa vigtige Bekymringer. Paa Landet gav Gud Lykke til hendes fuldkomne restitution, ej allene legemlig helbred, men end og til det vigtigste, i det hun kom glad i Herren tilbage, og saa vel overbevist om den rette lærdoms sandhed, at hun mest bekymred sig, for at jeg skulde lade mig forføre til at følge Waysenhusets lærere effter. Men strax effter vores Hiemkomst, da alle andre ærlige bekiendte folk fornøjede sig over den naadige hielp, som Gud havde beviist mod min Kone, som var øjensynligen, gjorde Hr. Ewald, Mad. Wulfs og flere sig umage for at komme ind til min Kone, hvilket og nogle gange skeede. Da nu deres forrige Discusser blev igientaget med saadanne Erindringer, ret ligesom vi havde begivet os til et Hedenskab, skjønt vi allene havde resolveret i Guds Navn at blive i den christelige Menighed til St. Nicolai Kirke effter Loven; thi i andre maader veed jeg ikke, at de da kunde laste vores levnet, mere end da vi fulgte dem mod Guds Ord og Loven, og hørte paa deres Bagtalelse tvertimod den ære, vi ere vore lærere skyldige effter Guds ord. Imidlertid faldt saa meget snak af dem fra Waysenhuset i min Kones høreelse, at hun snart glemte all sin lyst til St. Nicolai Kirke igien. Deraf vil jeg her anføre, hvorledes Hr. Ewald og hans Kiereste sidder engang i de dage, da vi vare komne fra landet, hos min Kone; da siger hun, Mad: Ewald, at alle, som havde mindste Kundskab i Guds ord, de holdt sig nok fra Hr. Provst Reenberg's Prædikener,

saasom han prædikede dem i helvede etc. Til det tiede Hr. Ewald, saa man maa slutte, at han samtykte disse sin Kones onde og haarde ord. Er ikke dette alt for grovt og mere end noksom til at føre ømme samvittigheder udi Vantro og Elendighed? Helst naar saadanne Talemaader saa ofte og saaledes af mange ublueligen fremføres, af saadanne Personer, som man mener, at der ikke skulde sætte stød i Tilhørernes hjerter mod deres rette lærere. Sandt nok, vi skulde ikke heller anhøre saadan Bagvaskelse, mindre troe sligt uden foregaaende lovlig bevis, som Paulus har lært, hvorover vi og nu faar fructerne deraf at smage, saaledes at vi føle det, og andre kand tage lærdom af vor skade, hvortil anledningen har været, at vi for silde ret har lært at ære vore egne Siælesørgere, eller rettere sagt glemt det, som vi har lært i vor liden Lutheri Catechismo effter St. Pauli Sprog anført i Hus-tavlen. Men Gud forlade dem det, som med forargelige discusser har sat saa mange faste Christendoms Regler tilbage i Glem-Bogen.

Iblant andre forekom der ogsaa engang en Discurs om et Bryllup. Da jeg sagde, at jeg ikke havde giffet mig effter Penge, men havde begiert denne min Kone, fordi at jeg, som kiendte hendes Sal. Forældres hus, vidste, at hun var christelig oplært. Men Mad: Wulfs Broder Hr. Conrad Martens svarede, da han havde sagt: ja, ja, omsider disse ord: Det maa drive saa længe omkring, som det vil, saa skal det nok komme igien. Dette forstod jeg ikke førend længe effter, da Mad: Wulf indsneg, mig uvidende, et græsligt brev til min Kone, som længe bar det, mig uvitterlig, indtil det bragte hende anden gang i Fortvivlelsens Jammer, og at dette græslige brev, som var opfyldt med mange foragtelige ord mod Præsterne, som hun kalder falske Propheter, har bragt min Kone i denne ynkelige Tilstand, det har hun selv bekiendt, og det kunde vel ikke andet være, som godt folk, der har seet samme Brev, og maatte tilstaae. Da min Kone nu ikke kunde ansee dette Brev for det, som det var, men blev derover meget uroelig

og gik tilsengs, begierte jeg af Hr. Christian Reenberg, at han vilde antage sig at trøste hende med Guds ord, som og er skeed, saaledes som han bedre end jeg kand forklare. Dette uagtet paastod hun hellig Tre Kongers Aften, at Hr. Reenberg og Hr. Ewald maatte endelig samles hos hende for at afhandle, hvilken af dem begge der lærte rett, og forinden kunde hun ingen Roe faae. Men som Hr. Reenberg holdt det for forgieves, og jeg tillige havde formaaet Provst Wøldike at komme til hende undertiden, forefaldt det, at da han og Hr. Reenberg paa eengang og uvidende blev samlet hos hende, og handled i god Enighed om hendes Tilstand med trøstelige Formaninger, gav hun sig derpaa noget lidet bedre tilfreds. Og ligesom Mad: Wulfs saaledes har lært til Fortvivelse paa Qvinde-linien, saa har og Mr. Lintrup stræbt for at ville lære ligeledes paa Mandlinien. Ved en besøgelse forleden aar spurte han mig, om det var tilladt at tale? Jeg svarede: gierne; da sagde han, at mine Børn fik ingen god optugtelse, thi jeg havde en student i mit hus, der lærer dem at læse, som Lintrup kaldte et naturligt menniske, og forelæste mig saa dette sprog: Og dersom den retfærdige neppe frelses, hvor vil da en ugudelig og en syndere aabenbares? Og gik saa bort. Men noget dereffter sendte han mig en Tysk bog forseglet i et Brev, som skulde lære mig at leve og mine Børn at oplære.

En anden gang siger jeg til min dotter, der er i 7de aar, at hun maatte lære flittig, saa skulde hun faae nye Klæder; dette mæstrede disse nye Lærere, at det var ikke ret maade at lære Børn, hvorpaa de igien fik svar, at da Israels Børn skulde gaae ind i Canaans Land, lovede Gud dem og legemlige Ting.

Jeg har og hørt, at Mad: Wulfs har sagt, at ligesom Israels Børn med Guds tilladelse gik bort med Ægyptens liggendefæ, saa skulde Gud og give dem fra Waysenhuset saa meget hos de ugudelige, som de havde behov.

Forrige vinter var min svoger Johannes Bentzen

i sinds uroelighed. Hr. Gemze¹⁾ raader ham til at forlige sig med Gud, underviser hannem og meddeler hannem Nadverens Sacramente i mit hus, strax derpaa bliver han effter 1 à 2 Dage mere uroelig, og da Hr. Gemze kom til ham igien, fandt han ham saaledes, at han sagde: her har Diævelen været og slengt Klinte i Guds hveede.

Min Svoger Lorentz Bentzen da han hørte, hvorledes hans Broder var indviklet ved Waysenhusets folk, vilde skaffe ham Roe for dem og viiste dem bort; men da jeg om Søndagen derpaa kom i Waysenhuset, sagde Hr. Ewald iblant i sin Prædiken, at naar nogen kom i aandelige Anfægtninger, saa kom disse diævelske besatte mennisker og forhindrede dem.

Sr. Martens har og engang sagt til mig, at han af Gud vilde ønske sig mange flere Fristelser; jeg svarede: at Christus havde lært os at bede om befrielse fra Fristelser. En anden gang siger jeg: at jeg troede, at det stod himmelfast: Aanden begierer mod Kiødet, og Kiødet mod Aanden, og at det mellem disse toe vilde være strid, saa længe dette liv varede; da svarede Mr. Martens: hos mig intet.

Ellers har Waysenhusets folk havt adskillige Discusser og Bøger. Den nye Psalme-Bog, oplagt paa Waysenhuset, blev min Kone foræred, hvilken jeg ej vilde læse, da jeg saae den forandred. Den Bog om de 8te Saligheder blev hende og indsneget; og i den Tyske Wieder-Geburt er saa tit forklaret, hvorledes de afdøde Salige har været i Siæle-Angest og Fortvivelse, at hun og har faaet en prøve. deraf, som nu ikke staaer i menniskelig Kunst at ændre, men Gud forbarme sig derover i Christo! Saadanne sandheder ere mange bekiendt, og for mig er det altfor vel bekiendt, saa jeg maa bekiende det, hvor det skal være.

Kiøbenh: d. 10 Mart: 1734.

Mathis Nordrop.

¹⁾ Kapellan ved S. Nicolai Kirke (K. S. 5. R. III, 208 f.).

2. *Johannes Bentzen.*

Efterfølgende Vidnesbyrd hører, ligesom foregaaende, til dem, den kgl. Kommission foranstaltede optagne ved Notarius publicus. Det angaar de Anfægtelser, som Nordrups Svoger, den islandske Kjøbmand Johannes Bentzen, var underkastet under Paavirkning af flere af den opvakte Kreds. Om ham er det bekendt, at han senere fandt Ro ved at slutte sig til Herrnhuterne¹⁾.

Da jeg fordres at vidne for den høje Commission, er denne min sandfærdige Bekiendelse, paa hvad jeg haver seet og hørt og veed, og dernest mig mueligt at ihukomme.

1) Imod den tid, jeg fik spørge, at seneste Forordning skulde udkomme, som forbyder at holde Forsamlinger, da kom jeg en Aften-stund i min Svoger Math. Nordrops hus, hvor da tillige var Mr. Hammeke og hans Kiæreste²⁾, saa og nogle af mine Sødskende, da Mad: Hammeke spurte mig, hvad jeg syntes om Forsamlinger? hvorpaa jeg svarede hende: at det dermed aldrig vilde løbe vel af, thi det var baade mod Guds og Kongens Lov og Forordninger, da bad hun mig bie, til hendes Mand og Mr. Martens kom, for om jeg vilde sige det samme til dem, som jeg sagde til hende, hvortil jeg svarede ja, som og skeede, at jeg dem det sagde; hvorpaa Mr. Hammeke spurte mig, om jeg og ikke engang vilde komme udi deres Forsamling? hvorpaa jeg svarede ham, at jeg aldrig havde været i slige Forsamlinger, og ej heller vilde komme der, som de ej skal kunde negte, og mine Sødskende ej heller, som det hørte.

2) Nogen tid derefter faldt min Broder Johannes Bentzen udi en svaghed uformodentlig, hvorpaa han forlangte, udi min og mine andre Sødskendes nærværelse,

¹⁾ Se K. S. 5. R. II, 729. 731 733—5. 737.

²⁾ Hammekes Hustru hed Margrethe Moeveg.

hans Siæle-Sørger til sig for at communicere, da og Hr. Gemze betimelig kom til ham og betiente ham med det højværdige Alterens Sacramente i vores overværelse, som meldt er. Og da syntes dereffter, Gud være lov! alleting vel med ham, indtil dagen dereffter, da befantes min broder meget uroelig, og anden dagen om en løverdags afften kom jeg til ham igien, og da fandt ham meget mere uroelig og fortvilet, og sad da paa hans Cammer hos ham Mr. Hammeke og Mr. Gert Hansen, og drak Thee og hvi-skede noget tilsammen, som jeg ej kunde høre, hvad de sagde. Da jeg nu spurte min Broder, hvordan det var fat med ham, og foreholdt ham, at han for 2 dage siden var jo forligt med Gud, og saaledes vilde trøste ham, svarede han mig, at naar han hørte mig eller andre hans forrige gode venner tale til ham, da kom det ham for, som han hørte Fanden selv tale, men derimod at disse fornævnte Personer og andre deres lige, de vidste bedst, hvad ham skadde, og ingen ellers, og ønskede han, at jeg og alle andre vare saa oplyst som de, og andet mere. Da jeg nu merkte, hvordan min Broder var faren, taledede jeg til Mr. Hammeke og Hansen, som sadde ved Thee-Bordet, hvorledes det kunde være, at min Broder saa hastig var bleven saa uroelig og fortviled? Hvorpaa de kom frem med adskillig forevending og snak; men jeg sagde dem reent ud, hvad jeg merkte, at det var ingen Kunst at bringe folk til fortvilelsens yderste Bredde, men derimod igien ei saa læt at gjøre, at faae dem derfra tilbage igien til at troe ret; og for at ville gjøre det kort, bad jeg, de godt folk vilde ikkun gjøre, som jeg for mig vilde gjøre, at enhver af os i sær vilde ikkun passe paa det Kald og Profession, vi ere satte udi, og ej indlade os videre, men derimod at lade rette og dertil kaldede Siæle-Sørgere være Siæle-Sørgere, og ej at indfalde i deres Embede, som har deres Kald af Gud og Øvrigheden. Hvorpaa Mr. Hammeke gik bort, men Mr. Hansen gik hen og satte sig ved Sengen hos min syge Broder, og hviskede noget til ham,

som jeg ej fik høre, hvad han sagde, hvorover jeg var fortrydelig, og gik bort den aften. Søndagen derpaa kom jeg igien til min Broder og fandt en Mand sidde ved Sengen hos ham at hviske ham i øret, som jeg ej kiendte, og vilde begynde paa ny at tale ham til, saa at min Broder kunde ej faa og fik lidet eller intet hverken søvn eller mad nok flere dage, som han ogsaa selv sagde, naar vi spurte ham, at han ej vilde have Mad, thi han var den ikke værd. Hvorpaa jeg fik disse folk paa en god maade bort fra ham, og satte en person uden for hans Cammer at passe paa nat og dag, naar nogen fremmed kom, som vilde ind til ham, da blev det dem ej tilstedt; men vi hans Sødskende af skiffte hver for sig at være hos ham nat og dag for at giøre vort beste, Gud for allting, til hans Conservation, og imidlertid lod jeg Hr. Gemze vide disse omstændigheder, som da og siden kom til ham; men Jeg var ej tilstede, men mine Sødskende fortalte mig, at da Hr. Gemze fandt min Broder i slig tilstand, effterat han kort tilforn havde betient ham med Vor Frelzers Sacramente, da havde han udførlig sagt blant andre Ord, at han kunde see, at diævelen havde været der og saaet Klinte iblant Guds hvede. Thi min Broder var saa uroelig og fortviled, at man maatte grue for at see og høre ham, og som mine Sødskende fortaalte mig, at ifald han kunde faae et Tou eller andet sligt, vidste han vel, hvad han vilde giøre. Og da jeg kom siden igien til ham, gjorde vi et Spørsmaal til ham: Om Gud nu ogsaa vilde, at han skulde døe i den tilstand, som han var udi, som vel kunde skee, hvor han da tænkte til at komme hen; svarede han os reent ud: i helvede, hvortil en fremmed god ven, som sad hos, fortalte sig og sagde: det er godt. Hvorpaa samme person blev tilspurt, hvori det bestod? og om ikke tvil var en art af vantroe, og at vantroe fordømmer effter Regelen saa lydende: Hvo som troer og bliver etc., men hvo som ikke troer, han skal fordømmes. Samme Person explicerte sig ej den aften, men et par dage dereffter

explicerte han sig at troe ligesom vi. Saaledes og mange andre ting passerte udi min Broders svaghed.

3) Hvad sig min Søster angaaer, som har min Svoger Mathias Nordrup, og er svag, da kand jeg sandfærdig vidne, og min Søster Maria Paladz kand testere, at jeg i forleden Sommer kom en Søndag udaf St. Nicolai Kirke og havde hørt Provst Reenberg prædike, og besøgte min Søster Nordrups, da sad Madme Wulf i stuen hos hende og andre mine Søsken, som jeg da fortalte lidet af prædikenen, hvad jeg da paa den tid kunde huske, hvorpaa Madme Wulf svarede og sagde, at Morten Reenberg med sine mange lignelser prædikede flere mennisker i helvede end i himmerig, og at han var et godt udvalt Dævelens Redskab, som mig syntes skammelig, at hun saa vilde tale. Jeg kand og forklare, det er ikkun ganske faae dage siden, at ovenmeldte min Søster besøgte mig i mit Hus, og da beklagede sig for min Kone og Søster |: som nu er hos mig :| med sine grædende taare, at hun tvilede sterkt om, at hun nogen tid kunde tænke til og forvisse sig om at blive salig, hvorimod de trøstede hende, og overbeviste hende det bedste, de kunde, af det, de vidste. Hun brugte og den tale, og ønskede sig aldrig at have kiendt Madame Wulff eller nogen af hendes familie, da hun troede, hun havde været lyksalig, og aldrig havde kommet i den elendighed, hun nu er udi.

Kiøbenh. d. 20 Mart: 1734.

Lorentz Bentzen.

III.

Erklæringer, især vedrørende Præsten Ewald, forelagte den kgl. Kommission 1734.

De fleste af de følgende Vidnesbyrd havde til Formaal at underbygge de Angreb paa Hr. E. Ewald, som Præsterne af den ortodoxe Retning, og da navnlig Mag. Chri-

stian Reenberg, resid. Kapellan ved Nicolai Kirke, rettede imod ham.

1.

Mr. Hedegaard sagde til mig nogen tid effter branden [1728], at en Mand |: uden tvil Renteskriver :| havde en dreng |: uden tvil ved navn Fibier :| hvilken havde lyst til at læse; og som han faldt paa de tanker, at de Reformerede havde Rett in puncto sacræ coenæ, Husbonden raadte ham til at raadføre sig med Hr. Ewald, som da, effter drengens ord til sin Husbond, skulde have svaret, at han vel havde Rett, men at han var for ung til at lade sig saa forstaae. Husbonden enten bad eller lod bede Mr. Hedegaard skaffe sig at vide, om drengen foer med Sandhed eller ej. Effter Hedegaards begiering bad jeg Mr. Hierne erfare Hr. Ewalds Mening: Hvorpaa Mr. Hiærnes ord var igien til mig fra Hr. Ewald: Jeg sagde ikke til Drengen, at de Reformeredes mening var rett |: in puncto Sacræ Coenæ :| men jeg sagde vel til ham, at uværdige faar ikke Christi Legem og Blod i Alterens Sacramente. Dette, om fornøden gøres, kand jeg med min Eed bekræfte.

Kiøbenh. d. 28 Januar: 1734.

F. Monrad.

2.

Paa velærv. Hr. Christian Reenbergs Requisition af 13 Mart: 1734, svares: at jeg i Catechisation hørte Hr. Ewald reprehendere lærdom, enten det er høj lærdom i Theologie eller Philosophisk lærdom, Logica, Rhetorica, eller hvad man kalder det, hvilket alt han kaldte Snarer for vor Christendom. Af de i Kirken samme tid værende kiendte jeg ingen uden studios: Mr. Knud Skive.

Nok d: 12 Octobr 1733 i dend taksigelses-Prædikken, som Hr. Edvald da holdte for Weisenhusets Indstiftelse, hørte jeg følgende ord, som jeg kand erindre:

1. Takkede hand Gud, som hafde bøjet Kongens hierte, at de nu frit og uden nogen hinder kunde lære ordet.

2. Ønskede hand, at det, som lærtes derinde, kunde blive een varig troe, ikke allene i de unges hierter men og hos andre, og at det maatte overalt udsprede i staden og landene.

3. Sagde hand: under kors og forfølgelse flourer Guds Kirke best; aldrig var Guds Kirke i større Flor end i de 3 første Seculis, hvor den blev saa meget forfuldt; men siden i de andre 14 Seculis, hvor forfalsket og fordervet blef den ikke da, indtil nu, nu begynder her at pippe frem igien ligesom ilden af asken. — De som jeg kiendte samme tiid at være i Kircken ere Studiosi Monsr. Lars Klarscow¹⁾, David Plesner²⁾, Samuel Steenlosius³⁾.

Nok var jeg Dom. 17 post Trin. om eftermiddagen i een Catechisation i Trinitatis Kirke, hvor Monsr. Samuel Steenlosius overhørte ungdommen i det, hand samme dag til Aftensang hafde lært af Prædikkestolen: og da hand vilde viise, hvad det er at fornægte sig selv, i anledning af det sprog Math. 16, 24, hvilket hand hafde udvalgt sig til Exordium, spurte hand ungdommen, om nogen af dem kunde give ham et exempel paa nogen, der har fornægtet sig selv, og da ingen af dem kunde svare, sagde hand selv: Kand I ikke huske, at jeg i dag fremførte for Eder vor Frelser Jesum Christum, at da hand var i Guds skikkelse, holdte hand det ikke for et rof at være Gud lig, men fornedrede sig selv; her har i hans selvfornegtelse. Dernæst spurte hand, naar et Guds Barn saaledes eengang har fornægtet sig selv, om det da var nok, om hand ikke hafde nødig meere eller tiere at fornægte sig selv? Der

¹⁾ Siden Sgpr. i Magleby ved Skjelskør.

²⁾ Siden Sgpr. i Jyderup og Holmstrup.

³⁾ S. A. Sgpr. i Haarlev og Himlingøje.

blef svaret af een af de unge: nej! hand har det ikke nødig meere. O! jo vist har hand, sagde Steenlosius, vi har jo Christi eget Exempel i samme sprog Phil. 2. hand lod det ikke blive ved dend første fornægtelse, men hand blev ved til døden; thi der staaer, han blev sin Fader lydig til døden, ja til døden paa Kaarset.

Personerne, som ieg kiendte samme tiid i Kirken, ere Hans Kongel: Mayts Werch-Pager, Monsr. Frederich Lymborg og Studiosus Hans Haagen.

Dette overskrevne er alt det, som ieg paa tilskikkede Requisition kand svare og skal med een god Samvittighed under paaæsket eed bevidne.

Khafn. d: 15 Martij 1734.

Christen Morsing¹⁾.

3.

Velærværdige og Høylærde

Hr. Hans Nimb²⁾, Siælesørger til Bremerholms Meenighed.

Elskelige K. Broder i Christo!

Som jeg af een attest, jeg af Monsr. Hans Holst, Studioso her ved Academiet, haver ved Notarium Publicum Hafn. reqvireret, seer, at bemeldte Monsr. Holst haver d. 22 Januarij tilbragt Dem et menneske, nafnlig Maren Bille, som haver om afftenen med graad og tuden giort dette spørsmaal til bemte Monsr. Holst, om der var naade at vente for een Syndere, som, endskiøndt modstaaende sine syndige Affecter, fandt hos sig dend skrøbelighed, at hand daglig dags blev overilet og gjorde sin Gud imod? Og vidner samme Monsr. Holst, at hun gjorde denne Objection, at der er forskiel paa at faae forladelse, og sine synders forladelse. Dernest da hand trøstede hende, at hun i Jesu hafde frie adgang til Faderen, gjorde hun denne exception, at Jesus henhørte allene til dem, der ere vidt

¹⁾ Siden Sgpr. i Landet paa Taasinge.

²⁾ Rigtigere Jens Nimb (s. ndf. S. 317).

henkomne i sin Christendom. Endelig, da hun hiertelig tragtete effter at komme til Guds Bord og en hel maaned inderlig lengtes dereffter, hafde Hr. Edvald raad hende derfra, sigende, hun ej var kommen til dend grad endnu, som hun burde; det var raadeligst, hun blev derfra endnu. Som da Monsr. Holst siger at have ført samme Maren Bille til Deres Velærværdighed, saa formoder jeg, Hand herom giver mig fuldkommen underretning, thi jeg vilde nødig lade samme menniske kalde for mig, for ey at jage hende større skræk ind for at tale med Guds embede. Jeg forbliver

Deres Velærværdigheds

hulde og pligtige tiener

Reenberg.

Hafn. d: 20. Martij 1734.

4.

Velærværdige Høylærde Hr. Christian Reenberg,

Elskelige K: Broder i Christol

Det er gandske vist, at Maren Bille, een Lem af Holmens Menighed, som skal logere i Peder Madsøns gang og : om ieg mindes ret : hos een Bødker, blev dend 22. Jan. næstafvigte bragt til mig af S. S. Theologiæ Studioso Monsr. Hans Holst, og som hun hafde intet hemmelig at betroe mig under Embedes taushed, men allene begierede viidere raadførsel og trøst i hendes Siels urolighed og Bekymringer, som hun sagde sig at have aabenbaret for denne medfølgende Studioso, saa fandt ieg fornøden at have ham nærværende, effterdi hun selv indskiød sig til ham, for des bedre at faae grund i hendes siels tilstand, hvorfor og det, som er afhandlet hos ham før end hos mig, og hos mig i hans nærværelse, ikke meere kand og bør dølges af mig end ham, men effter begiering tienestelig meddeles:

Da jeg først begyndte at spørge hende om aarsagen og grunden til hendes urolighed, hvori hun som et fortviflende menniske et par afftener tilforn var kommet til

denne Studiosum paa gaden, begierte at maatte følge til hans logemente og faae trøst hos ham, svarede hun, at hun ikke vidste, der laae nogen modvillig synd paa hendes samvittighed, men naar hun ikke skulde finde naade hos Gud, saalenge hun hafde syndige affecter og tilbøjelser, endskiønt hun begræd dem og søgte at dempe dem, saa hafde hun vel aarsag at falde i fortvivelse. Da jeg nu forestillede hende disse tankers urigtighed, svarede hun, at hun i sin omgang med Hr. Edvald og hans Sviiger-Moder Maria Wulf hafde hørt og lært det. Og i sær talte hun om et Exordium, som hand een søndag tilforn hafde haft af 1 Joh. 3,3. hvori hand hafde sagt: at hvem som vilde have haab om salighed, maatte blive saa reen som Christus; da jeg viiste hende meeningen af dette sprog, og forklarede hende, hvad Evangelium lærer om et menniskes retfærdiggjørelse og fornyelse, hvorledes vor fornyelse er ufuldkommen, men naar vi i bodfærdighed og troen omfavner Jesum, vi da i hans navn i hans uskyld og fortieneste have en fuldkommen Syndernes forladelse, svarede hun, at der er forskiel paa forladelse og syndernes forladelse. Da jeg forestillede hende, at denne Distinction var ugrundet i Guds ord, ugudelig og urimelig, og maatte spørge hende, hvorledes hun var falden paa at gjøre denne forskiel, svarede hun: at hun hafde lært det af Hr. Edvald, men da jeg ydermeere spurte, om hand da ikke hafde forklaret hende, hvad hand derved vilde forstaae, svarede hun, det var hende ikke saa tydelig sagt, men saavit hun kunde begribe, var det saa at forstaae, at der er forskiel imellem at have det haab og forsikring, at Gud icke vil forkaste os, og at have saadan fuldkommen Syndernes forladelse, at vi kand blive deelagtige i Christi Samfund. Da jeg omsider spurte hende, hvorlænge det var, siden hun hafde været til Guds Bord, svarede hun, om jeg mindes ret, ved et aar, og da jeg forestillede hende, at hun havde gjort ilde deri, at hun saalenge hafde holdt sig derfra, efftersom i dette Høyværdige Sacramente

meddeles troende Siæle saa kraftig forsikring om deres Synders forladelse, og trøst for deres beængstede Samvittigheder, svarede hun: at hun vel nogen tiid hafde haft stoer lengsel dertil; men da hun hafde raadført sig med forbemelte Hr. Edvald, hafde hand svart, at hun endnu maatte komme til een højere grad i sin Christendom, førend hun kunde vente at gaae værdig dertil. Fleere Scrupuler, vildfarende meeninger og indvendinger erindrer jeg ikke, at hun frembragte for mig, men dette forestaaende at være saaledes afhandlet og talt imellem hende og mig i Monsr. Holstes nærværelse, bliver effter begiering bevidnet af

Deres Velærværdigheds

ærbødigste tiener

Jens Nimb.

Kiøbenhafn d: 27. Martlj Ao 1734.

5.

Velærværdige og Vellærde Hr. Bing¹⁾,

Elskelig Broder i Christo!

Som mig er tilkiendegivet, at Deres Velærværdighed er for nogle dage bleven kaldet, at betiene een syg Kone paa Waysenhuset, som egentlig henhører til Hr. Edvalds Siælesorg, saa er min tjenstlig Begiering, at de ville give mig udførlig underretning om samme syge menniskes navn, om aarsagen hvorefter De og ikke dend rette kaldede siælesørger har betient hende, effter hvis Begiering De har paataget sig dend forretning, saa og om dend syge i andre folkes paahør ey har besværet sig over, at hun enten ey maatte eller ey kunde blive betient af sin rette Siælesørger, saa og hvad andre Klagemaal denne syge i andres overværelse kand have giort angaaende denne omgang, med hende er taget. Dette med andre omstændigheder, som ey bør af Embedet at skiules, beder jeg, De udførlig vilde

¹⁾ Andreas Bing, nys ordineret til Missionær i Grønland.

forklare mig, og De kunde nafngive, hvo der kunde om sligt foruden Dem selv være viidende.

Endnu er mig kommen for øren, at deres Velærværdighed haver været overværendes og hørt paa et vist stæd een eller to Tydske mennisker, som agter sig med disse skibe at gaae til Grønland, haver aflagt bekiendelse om deres Religion, hvoriblant de udtrykkelig har sagt, at de før hafde været Catholske, nu Evangelisk Bibelsk, at de ey vare Lutheraner, bunde sig ey heller til nogen Confessionem Fidei, og at de betiente sig selv indbyrdes med Alterens Sacramente. Dette beder jeg og Deres Velærværdigheds Beviiss om, saa og hvo fleere vare overværende, og om dem fleere omstændigheder om disse menniskers lærdom er bekiendt, item hvo de beraabte sig paa, der hafde kundskab med dem her, der var viidendes om deres Religion.

Deres Velærværdighed ville ubesverget om disse ting give mig underretning saaledes, som de med en god Samvittighed, om fornøden skulle giøres, ville ansvare.

Jeg forbliver Deres Velærværdigheds

skyldigste tiener

Hafn. d. 21. Aprilis 1734.

Reenberg.

6.

Velærværdige Høylærde Hr. Mag. Reenberg.

Fautor Æstimatissime!

Paa de tvende foregaaende Poster, som De af mig underretning venligen begierer, veed jeg ikke omstendeligere at svare end paa følgende maade.

Tiisdagen nestforgangen 20. April om Formiddagen Kl. henved 9 kom Missions Budet til mig med denne hilsning: Jeg haver Eder venlig at hilse fra Justitz R. Mahling¹⁾, som bad, at I ville tiene hannem herudj, at komme og berette een Kone og hendes Søn, som ligger

¹⁾ Forstander for Waisenhuset.

begge i dødsens angst paa Waysenhuuset og haver inderlig Længsel effter det Høyværdige Alterens Sacramente, hvortil Jeg spurte: haver I ikke selv Præst derinde, som saadant bør forrette? men hand svarede, Gud bedre, vi har saa megen Bryderie med dend mand, siden hand er falden paa de tanker, at hand ikke vil befatte sig med de ting. Jeg spurte, kand I ingen anden Prest faae dertil? hand svarede: Hof-Prædikant Bluhme er ikke tilstæde, som een tiid lang har forrettet det, og jeg har været hos Hr. Egede¹⁾, som sagde sig at være hart occuperet, og Justitz Raaden sende mig til Eder. Jeg svarede: Jeg har og nok at bestille, saa jeg kand ikke let komme; men hand sagde: da er det ilde, vi veed ikke at faae andre Præster dertil, og de arme mennisker har stor længsel, og jeg befrygter, de lever ikke over een tiime. Jeg spurde: ere de ved sund fornufft? Hand svarede: ja, da jeg gik hiemme fra. Derpaa resolverede jeg og gik derhen, og da jeg kom til de syge, som laa hwer i sin seng, spurte jeg dennem, hvorledes det var med dennem? De svarede begge |: men meget afmægtigt |: vi beeder Eder, at I vil mætte vor længsel at absolvere os og giøre os delagtige udj det Høyværdige Alterens Sacramente. Jeg spurte: vil og drengen det samme? hvortil hand selv svarede Ja. Jeg spurte, hvor gammel hand var? Hand svarede, hand var i sit syttende Aar. Jeg spurte, om hand tilforne hafde været til Herrens Bord? Da svarede alle omstaaende, som vare nogle qvindes personer, Missions-budet og een anden lang maver Mand udj sorte Klæder, ja. Derpaa examine-rede jeg een hver i sær af de syge i de nødvendigste poster udj deres Christendom, og fik saa fornøyleligt svar, at jeg effter kort formaning torde med god Samvittighed legge haanden paa dennem. Da nu Absolutionen saavel-som Communicationen og Benedictionen var til ende, reiste

¹⁾ Povl Egede, der ligesom A. Bing nys var ordineret til Missionær i Grønland.

dend gamle Kone sig i Sengen med sammenlagde hender over hovedet og raabte gandske høyt: nu Gud være lovet, nu er jeg lettet, nu er jeg lettet. Derpaa tog jeg afskeed og gik. Da jeg kom i gaarden, lod Justitz Raad Mahling mig kalde ind og mødte mig med disse ord: Jeg takker Hr. Bing, at I haver tient mig i min begiering, det er fortrædeligt, at vor Præst har een tiid lang ikke villet befatte sig med Communionen, og Hoff-Prædikant Bluhme er ikke tilstæde, som pleyer at forrette det for hannem; hvis hand havde været tilstæde, skulle jeg ikke umaget Eder. Hertil svarede jeg: saavel for de syge menniskers skyld, som for ikke at negte Eder min tieniste til Eders begiering, resolverede jeg hertil, men derfor maa Hr. Justice Raad holde mig tryk for Hr. Edvald, i fald hand skulle paaanke, at jeg haver betient dennem, som vare under hans siæle-sorg; hertil svarede Justice Raaden, det maatte jeg ikke tvifle om, og desforuden, sagde hand, er det bekiendt, at vor Præst vil ikke have med de ting at giøre og haver derudj Kongel: Dispensation, det samme repeterede hand og i gaar i min og Hr. Paul Egedes overværelse.

Hvad dend anden post angaaer, da ere omstændighederne disse:

D. 3. April næstafvigte kom jeg til Sr Jacob Severin¹⁾. Strax jeg kom ind ad døren, fulte mig i hælene trende personer, een ved tilnafn Martens²⁾, de andre to kiendte jeg ikke, thi de vare Hernhuttere³⁾. Monsr Severin spurde, hvad de der vilde? Martens svarede, de agtede sig til Grønland. Monsr. Severin taleden dennem til paa Tysk, og i Monsr. Mathias Fersløfs, een anden mands, som var een Barberer, og min nærværelse moverede disse qvestioner:

¹⁾ Direktør for Handelen paa Grønland.

²⁾ Conrad Frederik Martens, Broder til Mad. Marie Wulfs.

³⁾ Matthias og Christian Stach.

1. Hvad Profession de vare af? Rp. Dend eene sagde, at hand var een gartner, og dend anden sagde, at hand haver ingen Profession lært, og strax begyndte dend eene, som hand ville prædikke, men Monsr. Severin falt hennem ind i talen og spurte, om de have studeret? Rp. ney.

2. I hvad intention de da agtede sig til Grønland?

Rp. de vilde hen til deres Brødre for at omvende folket, derpaa svarede Monsr. Severin til Martens deres Anførere, at der giordes fornøden, de i saadan henseende først maatte examineres af det Theologiske Facultet effter foregaaende Missions Collegii foranstaltning; hvorpaa da Martens sagde, at hand vilde gaae hen med dennem til Missions Collegium.

3. Hvad Religion de vare fødte udj? Rp. Catholsk.

4. Hvad Religion de nu hafde? Rp. Evangelisk.

5. Dog Luthersk? Rp. ney.

6. Hvad da; Protestantisk? Rp. ney, men Biblisk.

7. Om de ikke admitterede Formulam concordia? Rp. de forstode ikke, hvad det var, men blev ved det ord Biblisk.

8. Om de ikke vidste, at Gud var ordens Gud, og ald lærdom var falsk, som ikke var effter troens maade, som Apostelen taler? Rp. baade de og Martens svarede, at Christus var deres øyemed. Dertil svarede Monsr. Severin: det var effter troens rette maade vi skal komme til Christum, og ikke paa nogle falske Principiis, og der vil lenge prædikkes for Grønlænderne, førend der kand tales med dem om Christo. Martens spurte, hvad Principium var, og de andre forstode det ikke heller.

9. Siden de ikke hafde studeret, hvorledes de da var komne til dend oplysning, som de giver sig ud for at ville forklare dend H: Skrift, effterdj de efter forrige bekiendelse ere udj deres ungdom opdragne i dend Catholske Religion. Rp. til deels middelbar, til deels umiddelbar.

10. Om de ikke antage dend Augsburgiske Confession? Rp. ney.

11. Ey heller nogle af de Symboliske Bøger? Rp. ney.

Derpaa svarede Monsr. Severin: Mine venner, I ere ulyksalige, naar I kommer til Grønland, thi effter saadan Eders bekiendelse, som een af de Grønlandske Præster her staaer og hører af Eder, bliver I ingenlunde admitterede til det Hellige Alterens Sacramente, hvorpaa de svarede: derom [gjaldt det] ikke, det kunde de forrette under dem selv.

Monsr. Severin svarede: Det er ikke nogen steds tilladeligt, langt mindre hvor der ere Guds ords tienere, og midlerne ere at bekomme, og sagde endelig til Martens, at effter saadan deres offentlig bekiendelse i saamanges paahør kunde hand ingenlunde tilstæde dem at komme til Grønland uden foregaaende Hans Kongel: Mayts absolute ordre og befalning, i hvad Recommendation de ellers hafde¹⁾.

Dette er min underretning om de 2de poster udj alle de omstendigheder jeg kand erindre, og med corporlig eed bekræfte, om og naar fornøden giøres. Jeg forbliver stedse

Eders Velærværdigheds

skyldigste tiener

Hafn. d: 22 April 1734.

Andreas Bing.

Ofvenmelte samtale med de 2de Tydske og Monsr. Martens forholder sig saaledes, som af Hr. Bing her er anført, hvilket jeg alletider, om forlanges, med Eed kand bekræfte.

Kiøbenhafn d. 1ste Maji 1734.

M. Fersløf.

IV.

Peter Nicolai Holst.

Efterfølgende Udsigt over den i sin Tid meget omtalte Præst P. N. Holsts Levned og Meninger findes i tildels

¹⁾ Som bekjendt kom Brødrene Stach dog som Missionærer til Grønland.

udarbejdet Stand blandt Hr. Knud Heibergs Papirer. Ganske vist har man Theodorus's (A. C. Larsens) udførligere Behandling af samme Emne (1884), der her er benyttet uden stadige Henvisninger. Men da Heiberg har fundet adskillige forhen ubenyttede Bidrag til Holsts Historie, ligesom han i det hele ser ham fra et noget andet Synspunkt end Forgængeren, saa antages dette Bidrag til Brydningstidens Historie ikke at ville savne Interesse.

En Hovedrepræsentant for de Pietister, hvis Udvikling førte lige ud i Separatismen, var Peter Nicolai Holst. Født 21. Jan. 1699 i Kjøbenhavn, Student 1717 og Kandidat 1723, var hans Ungdomsudvikling foregaaet i de Aar, da Pietismens Aand begyndte at strømme herind i Landet. Efter sin Examen tilbragte den da ret velhavende Kandidat 7 Aar i Kjøbenhavn; i de sidste Aar hjalp han ofte den pietistiske Præst Ole Hersleb ved Vartov med hans Aftensangsprædikener, ligesom han ogsaa prædikede andensteds og havde vundet Anseelse som en ved Lærdom, opbyggeligt Levned og Veltalenhed ret fremragende ung Mand. Efter eget Sigende havde han fra sin Barndom af været melankolsk og ængstelig af Gemyt. Som voxen havde han maattet gaa gennem »Fristelsers og Anfægtningers Mørke«, saa at hans Sjæl »dryppede af Bedrøvelse«. Han havde søgt Hjælp hos flere Præster, der dog ikke synes at have kunnet hjælpe ham. »En stor Frygt for Prædikeembedet« faldt over ham, en Frygt, som sikkert skyldtes Læsning af Dippels og andre Separatisters Skrifter, til hvilke han havde Adgang i sin Stiffader Professor Hans Grams Bibliotek¹⁾. Gram gjorde imidlertid Ende paa Stifsnønnens Betænklichkeiten ved 21. Okt. 1730 at faa ham udnævnt til Kapellan ved Trinitatis Kirke, hvortil Universitetet havde Kaldsret. Det var den første Præste-Udnævnelse, Christian VI under-

¹⁾ Katalogen over dette Bibliothek viser, at Gram har ejet Skrifter af Jac. Böhme, J. W. Petersen, Schwenkfeld, Dippel og andre Sekterere.

skrev. At Holsts arvede Kapital netop paa denne Tid var sluppen op, at Udnævnelsen havde ligget hen i længere Tid, og det akademiske Konsistorium alligevel havde holdt fast ved den, og at hans Sognepræst sagde til ham, at han kunde sige, han var kaldet af Gud, bestyrkede altsammen P. N. Holst i, at han virkelig var kaldet paa den rette Maade.

Holst havde paa den Tid, han blev kaldet til Præst, sluttet sig nær til Byens andre pietistiske Præster, E. Ewald og O. Hersleb, og som deres blev hans Prædiken en Opvækkelsesprædiken, og man kan trygt gaa ud fra, at dens Tone blev stærkere og stærkere under den voxende religiøse Bevægelse efter Zinzendorfs Besøg, Forsamlingerne i Vinteren 1731—32, Forsamlingsrescripterne 1732 og Chr. Davids Besøg 1733. Holst blev under disse Begivenheder stadig udraabt som en af de ivrigste Pietister, der lærte »en ny, fremmed og falsk Lærdom«. Og Forbitrelsen mod ham var saa stor, at han, som han siger, »maatte ofte udstaa stor Haanhed, Beskæmmelse og Forfølgelse, naar han gik paa Gaden; thi smaa Dreng og den gemene Mand overslog ham ofte med Dynd og Skarn«. Tillige udspreddes forskjellige taabelige Løgne om ham.

Da saa i Vinteren 1732—33 Spørgsmaalet om Skriftestolen blev brændende i Halle ved Spangenberg's Optræden, naaede denne Strid ogsaa til Danmark. De Tvivl, som flere Præster i nogen Tid havde næret mod den ubetingede Absolution, blev levende. Fremmerst blandt Opponenterne gik Ole Hersleb og P. N. Holst. Mod Hersleb blev der gaaet saa summarisk til Værks, at han uden lang Forhandling fik sin Afsked (25 Juli 1733). Holst lod sig dog ikke skræmme derved. I en stærkt bevæget Prædiken paa 14 S. e. Tr., d. 6 September 1733, gjorde han sine Tilhørere rede for sit Liv og sin Gerning, og sagde sig løs fra Skriftestolen. »Skriftestolens Fordærvelse, og det dermed følger, det fordærvelige, almindelige, frie Tilløb og Delagtighed i Alterens Sakramente«, stod for ham som et

Sodoma, som man maatte gaa ud af. »Det smerter mig meget«, sagde han i Slutningen af sin Prædiken, »at det skal ske, mens min Konge ikke endnu er hjemme¹⁾; jeg har det Haab, at min allernaadigste Konge dømmer derover i Kjærlighed.« Dette Haab blev heller ikke skuffet; men foreløbig var Kongen borte, og Biskop Chr. Worm paa Vagt overfor alle Bevægelser i Kirken. Allerede d. 7 Sept. lod han Holst kalde til sig, irettesatte ham, befalede ham foreløbig at afholde sig fra alle Embedsforretninger, hvorhos han forlangte en Afskrift af den holdte Prædiken. Efter at have faaet denne (10. Sept.) forsøgte Worm (12. Sept.) at faa Holst til skriftlig at erklære sig angergiven og bestemt paa for Fremtiden at følge Rituallet. Holst svarede (17. Sept.) herpaa, at noget i hans Prædiken fortrød han, andet fortrød han ikke, forklarede udførlig sin Stilling med Hensyn til Skriftemaalet og bad Biskoppen om skriftlig at give ham sine »gode Raad og Betænkning«, da han var bange for ved en mundtlig Forhandling at »resolvere noget uden tilstrækkelig Tid og Overlæggelse«, hvorved det vilde kunne ske, at han vilde »blive lige uvis, naar han kom for sig selv«. Worm vilde imidlertid ikke svare skriftlig; han vilde heller ikke indrømme Holst »et Par Maaneders Frist til nøjere Betænkning og Overvejelse«, som denne d. 22. Sept. bad om for at komme til »Samvittigheds Vished«; men han skrev samme Dag en Indberetning til Kongen, som netop Dagen efter kom tilbage fra Norgesrejsen, og bad ham indstændig om at værge Kirken.

Men Biskop Worm havde gjort Regning uden Grev Stolberg fra Wernigerode. Omtrent samtidig med Christian VI kom nemlig ogsaa Stolberg til Kjøbenhavn, og der er næppe nogen Tvivl om, at den Fremgangsmaade, der blev brugt overfor Holst, skyldtes hans Raad. D. 13.

¹⁾ I Sommeren og Høsten 1733 var Kongen paa en lang Rejse i Norge.

Oktober reskriberede nemlig Christian VI til Biskoppen, at »som bemeldte Hr. Peter Nicolai Holst hos os har anholdet om Naade, og Gud nu har ladet os lykkelig fra vores nordiske Rejse hjemkomme, vi ogsaa har mere Lyst til at bevise Naade end at gaa den skarpe Vej«, saa vilde han »af besynderlig Mildhed og Clemence« nøjes med, skjønt Holst »havde fortjent meget haardere at anses«, at lade Biskoppen i Overværelse af nogle af Stadens Præster reprimandere ham for hans Prædiken og advare ham mod herefter offentlig at lære deslige Ting, men ogsaa bekjendtgjøre for ham, at Kongen af Naade vilde have ham befriet for al videre fortjent Straf, dersom han efterdags vilde entholde sig fra alle anstødelige Talemaader, saa at han kunde blive ved sin Menighed. Desuden gav Kongen ham Tilladelse til at betjene sig af Absolutionen »med Vilkaar« og at bortvise fra Skriftestolen og det højværdige Alterens Sakramente dem, »som han fandt og var forvisset om, at de ikke gjorde en sand og hjertelig Pønitense, indtil de sig bedre og deres Levnet forandre«. Dog skulde han se sig vel for, at »ingen nødvendig og grundet Klage« skulde fremkomme.

Kongen havde ved denne Tilladelse paa et enkelt Punkt løst den statskirkelige Tvang, gjort Samvittighedsfriheden en betydningsfuld Indrømmelse, skabt et Præcedens, hvis Følger var uoverskuelige. I selve denne ene Indrømmelse til den individuelle Samvittighed ligger Begyndelsen til den Frihedsbevægelse, der fik sin Besegling 1849. For Kongen betød den — han har næppe selv gjort sig det klart — et Brud med Fortiden; hans frisindede Standpunkt overfor »ømme Samvittigheder« gjorde det vanskeligere og vanskeligere for ham at fastholde det stive Statskirkesystem. Hele hans Kirkestyrelse præges af denne Spænding mellem Samvittighedsfrihedens Princip, som han anerkjendte i sit Hjerte, og Statskirken Tvangsprincip, som han som Konge var kaldet til at haandhæve. Men glemmes bør det ikke, at den Mand, hvem denne

første Rituallempelse, Opfyldelsen af det første kirkelige Frihedskrav, skyldes, var den pietistiske Greve Chr. E. Stolberg til Wernigerode.

Da Holst d. 16. Oktober i Bispens Bolig fik Meddelelse om Kongens Reskript, udbad han sig en Afskrift deraf og 8 Dages Betænkningstid. Biskoppen afslog hans Begjæring; men dette Afslag maa ad en eller anden Vej være forebragt Kongen, som tog det meget fortrydelig op og gennem Ministeren (I. Rosenkrantz) lod Biskoppen tildele en meget stræng Irettesættelse¹⁾, der bevirkede, at Worm sendte Holst den forønskede Kopi, hvorfor denne takkede i meget forbindtlige Udtryk (21. Okt.) og lovede at betjene sig af den givne Tilladelse »saa forsigtig, at ingen nødvendig og grundet Klage deraf forvoldes«.

Men her havde Holst lovet mere, end han kunde eller vilde holde. Thi da han næste Gang prædikede (25. Okt.) havde han valgt til Text 1 Kor. 4, 21: »Hvad ville I, skal jeg komme til Eder med Ris eller med Kjærligheds og Sagtmodigheds Aand«, og taledes saaledes, at en Anonym fandt sig opfordret til at tilstille ham en meget alvorlig Advarsel²⁾, som han dog ikke agtede. Kort efter var Holst da ogsaa fuld af Skrupler; de ham gjorde Indrømmelser var ikke længere nok for hans ømme Samvittighed; nu vilde han slet ikke mere meddele Syndsforladelsen, ja ikke engang forvalte Sakramenterne længere. Utvivlsomt er han naaet til dette Standpunkt ved at færdes meget sammen med A. G. Spangenberg, der nærede netop disse Anskuelser, og som paa denne Tid opholdt sig 6 Uger i Kjøbenhavn. Den 5. Nov. 1733 rejste Spangenberg, og 8 Dage efter (d. 12.) ansøgte Holst om helt at maatte fri-

¹⁾ Se Tillæg 1.

²⁾ Den er trykt i K. S. 3. R. IV, 81—84. »Theodorus« gjør (S. 24) opmærksom paa, at denne Advarsel i et Hdskr. (Ny kgl. Saml. 1155 b. 4to) tillægges Biskop E. Hagerup. Men var han paa den Tid i Kjøbenhavn? Ellers kan han ikke have skrevet den, da den bærer Præg af at være forfattet af en Tilhører.

tages for Ministerial-Forretninger og om at maatte faa en anden kaldet til Medhjælper i Embedet, der kunde forrette Ministerialia; selv vilde han da nøjes med mindre end Halvparten af sine Indtægter. Ved den foreslaaede Ordning haabede Holst at komme »til en saadan Ro og Stillehed i sin Samvittighed, at han i Fremtiden kunde fortære sine Kræfter paa Guds Menigheds Opbyggelse uden nogen- sinde at inkommodere min allernaadigste Konge mere«.

Samme Dag som Holst indgav dette Andragende havde Hofpræst J. B. Bluhme sendt Christian VI en Betænkning om ham. Holst havde nemlig tilladt sig, da han 25. Okt. prædikede første Gang efter sin Suspension, at oplæse Kongens Tilladelse til ham af 13. Okt. og dertil føjet nogle Bemærkninger. Dette havde Kongen faaet at vide, og spurgte derfor Bluhme, da denne 14 Dage senere (8. Nov.) prædikede for ham, om Holst havde oplæst Concessionen. Bluhme svarede, at det vidste han ikke. Men nogle Dage efter (12. Nov.) havde han faaet Sagen nærmere undersøgt og skrev saa til Kongen derom¹⁾: »Den alvidende Gud véd, at jeg dengang ikke vidste, om det var sket; men efter at være kommen hjem har jeg spurgt min ældste Søn, som havde været i Prædikenen, derom, og erfaret, at det destoværre er sket. Derpaa har jeg bedt ham om kortelig at nedskrive Indholdet af, hvad han havde hørt, hvilket jeg herved oversender allerunderdanigst til Deres kgl. Maj. til Deres videre Underretning.« Men hertil føjede Bluhme saa sine egne Betragtninger over P. N. Holst. Han var ikke sikker paa, om man kunde tilraade at lade Holst blive i Embedet. Paa den ene Side forekom det ham haardt »at remove en Mand for nogle Samvittigheds-Skruplers Skyld« eller »at gøre hans ellers gode Gaver ubrugelige«. Paa den anden Side var der adskilligt, som syntes ham at gjøre Manden udelig til Embedet. Bluhme anfører 4 Ting som Begrundelse for denne Anskuelse:

¹⁾ Se Tillæg Nr. 2.

1. lærer Erfaringen om ham, at han er saa ubeständig og vankelmodig, at man saare lidt kan stole paa hans Til-sagn og Løfte.

2. er hans Temperament saa melankolsk og hypo-konder, at man maa befrygte en Forrykkelse af hans For-stand, hvilken Forvirring forøges ved hans Skrupler og Samvittighedsangst.

3. er det haardt og giver en stor Forargelse, at ved en Menighed som Lærer skal staa en Mand, der hverken administrerer Skriftestol eller Nadvere, hvilket er Menigheden en bestandig Anstødssten, fordi dog Sakramenternes Forvaltning er et Hoved-Stykke af Prædike-Embedet, og idet Hr. Holst føler Samvittighedsangst ved ikke blot at sidde i Skriftestolen, men ogsaa ved at række Nadveren til dem, som er absolverede af hans Kolleger, saa fordømmer han jo derved alle de Lærere, som gjør dette, erklærer jo, hvad de i dette Tilfælde gjør, for urigtigt, forkaster altsaa til en vis Grad Naade-Midlerne og giver saaledes en stor Forargelse i hele Byen, som da ogsaa allerede i disse Uger hans Menighed meget har forarget sig over, at han vel har staaet foran Alteret, men er gaaet bort, naar den hel-lige Nadvere har skullet holdes.

4. er man ikke sikker paa, at han ikke ofte i sine Prædikener vil søge at retfærdiggjøre det, som han selv gjør med Hensyn til Skriftestol og Nadver, og i den An-ledning vil stikle paa andre Lærere, og Menigheden be-holder den Præsumtion, at vor Lutherske Lære om Skrifte-stol og Nadver ikke er rigtig, siden den Mand føler Sam-vittighedsnag ved at forvalte dem.

Af disse Grunde foreslog Bluhme Kongen at lade Universitetet udtale sig, om Manden burde blive i sit Em-bede, eller om det ikke var bedre, at han nedlagde Em-bedet, og hans Successor gav ham noget til hans Under-hold, hvorved man vilde opnaa, at »Manden faldt til Ro, Byen og Menigheden ligeledes«.

Samtidigt med, at Bluhme indsendte disse Tanker, ved

hvilke »det var langt fra ham at ville foreskrive Kongen noget«, modtog Kongen altsaa Holsts ny Andragende, og Dagen efter sendte han Professor Reuss det til Erklæring.

Reuss indgav i den Anledning en længere Betænkning¹⁾. Han anfører i denne først fire Grunde, der skal vise, at Holst's Ansøgning er berettiget:

1. fordi Præsten som Husholder over Guds Goder, 1. Kor. 4, 1, maa være sig bevidst, hvorledes han omgaas dermed, og hvem de Folk er, som han meddeler Nadveren, da der jo dog kun vil være faa, som han med god Samvittighed kan give den. 2. fordi efter Joh. 20, 22. 23. den Hellig Aand var givet Disciplene, forat de kunde føre deres Embede med tilstrækkelig Klogskab. 3. Gud vredes over saadanne, som lover dem Livet, der ej skulle leve, Ezech. 13, 18—22. 4. fordi det at meddele Syndsforladelse vil sige at give nogen en grundet, vis, fast og altsaa paa en nøjagtig og sand Erkjendelse af vedkommendes Tilstand støttet Forsikring om Guds Naade.

Af disse Grunde drager saa Reuss den Slutning: »fordi nu Hr. Holst efter disse fire Grunde ikke kan redde sin Samvittighed, og heller ingen Forslag kan gives om, hvorledes han kunde redde den, er det godt, man fritager ham i dette Stykke af hans Embede«. Derefter opkaster Reuss det Spørgsmaal, om Holst, naar han løssiger sig fra Skriftemaalet og Nadveren, alligevel kan vedblive med Ordets Tjeneste, og besvarer Spørgsmaalet bekræftende af følgende Grunde: 1. fordi Paulus ogsaa kun har prædikeret, ikke døbt (1. Kor. 1, 14—17). 2. fordi det af Historien er bekjendt, at i de første 2 Hundredeaar slet intet Skriftemaal har været, og der i det 3die, da det lidt efter lidt blev Skik at gaa til Skrifte, dog i hele Konstantinopel kun har været een Confessionarius, hos hvem den, der ønskede det, skriftede, mens de øvrige Lærere alene har givet sig af med Prædiken.

¹⁾ Trykt i Staatsbürg. Mag. X, 419—26.

Desuden gjør Reuss opmærksom paa, at den specielle Sjølesorg og Katekisationen vil blive bedre betjent, naar der kommer to Kapellaner, og der vil næppe vækkes Anstød; faa Præster vilde med Tabet af deres Salær derfor lade Skriftestolen fare.

Endelig siutter Reuss med at gjendrive eventuelle Indvendinger, ganske vist paa en noget mærkelig Maade. Man kunde nemlig spørge: hvad skal der gøres, hvis andre ønsker den samme Tilladelse som Holst? Eller naar der pegedes paa, at jo dog mange redelige Mænd sidder i Skriftestolen, hvad der saa skulde svares. Hvad det første angaar, trøster Reuss Kongen med, at, hvis det skulde ske, »saa vil den Hellig-Aand vise Deres K. Maj., hvad man i saa Tilfælde maa svare; en Dispensation er ingen Regel«; og hvad den anden Indvending angaar, svarer Reuss, at skjønt Absolutionen kun var for bekymrede og ængstede Sjæle, Mennesker som vel vare Syndere, men som nu i Sandhed omvendte sig og derhos vare troende, saa vilde Gud dog bære over med Præster, der betjente Skriftestolen paa den nu sædvanlige Maade, naar deres egen Samvittighed ikke vidnede imod dem, og de i deres Hjerter ikke havde nogen falsk, kjødelig og jordisk Hensigt dermed.

Denne Gang gik Christian VI ikke efter Bluhmes, men efter Reuss' Raad, som ganske vist først var approberet af Grev Stolberg, der har ladet skrive paa Foden af Betænkningen: »Hr. Professor Reuss har efter min ringe Indsigt, hvad Sagen selv angaar, svaret meget godt, og handlet rigtigt i allerunderdanigst at tilraade Deres Majestæt at fratage Hr. Holst Skriftestolen og Administrationen af den hellige Nadvere, men dog at lade ham beholde Prædiken, Katekisation og Husbesøg.«

Efter at have faaet denne Approbation fra sin Ven og Fætter, skrev Christian VI d. 16. Nov. til sin Minister¹⁾:

¹⁾ Rosenkrantz, Mnem. IV, 332.

»Af Kapellanen Holst's hosfølgende Supplik kan sees, hvorledes den arme Mand endnu bestandigen piner sig med Samvittighedsskrupler. Da nu Gud selv har Taalmodighed med vor Svaghed, saa bør vi Mennesker ogsaa billigen have Taalmodighed med hverandre, især hvad Samvittighedsskrupler angaar, og saalænge som man seer, at Intentionen er god og at der ingen Ulydighed er med i Spillet.« Kongen bestemte, at Holst skulde dele sit Embede med en anden Kapellan, som skulde »forrette Froprædiken og administrere sacra«, mens Holst »forretter Aftensangstjeneren, katekiserer og besøger de Syge«. Tillige gav han Ordre til, at Biskoppen skulde betyde Holst, at »han ikke maa lære noget, som strider imod den Augsborgske Confession og den hellige Skrift. Derimod skal han i Lære og Liv opføre sig saaledes, at Anstød og Forargelse undgaas, saavidt det staar til ham. Tillige maa det siges ham, at Mere bliver ham ikke tilstaaet, og hvis han ikke er tilfreds dermed, maa han hellere aldeles nedlægge sit Embede«¹⁾).

For øvrigt anfører Kongen de Argumenter, vi allerede kender fra Reuss' Erklæring: Menigheden faar to Kapellaner istedetfor een, det koster dem ikke mere, end da de kun havde een; for det andet, at Guds Ord kan blive dem saa meget desto rigeligere foredraget; for det tredie, at den højst nødvendige Katekisation kan drives flittigere. Skaden, som kan komme deraf — mener Kongen —, bestaar blot i, at de modvilligt sindede Gejstlige²⁾ deraf kunne tage ny Anledning til at skænde og larme paa Prædikestolen, som de — tilføjer han ironisk — dog vel vilde gjøre alligevel, hvad dog, om de gjøre det for grovt, kan formenes dem«³⁾). De i denne Skrivelse fastsatte Bestemmelser blev i Reskripter af 28. Nov. 1733 meddelte

¹⁾ Mnem. IV, 332.

²⁾ Morsomt nok har Kongen i Stedet for »die widriggesinten Geistliche« først skrevet, men bagefter overstreget: orthodoxen.

³⁾ Mnem. IV, 333.

Biskop Worm samt Universitetets Rektor og Professorer som Patroner for Trinitatis Kirke.

Holst var nu fritagen fra Skriftestolen og Betjeningen af Nadveren. Men endnu længere skulde han blive ført bort fra det kirkeligt overleverede i Løbet af det følgende Aar, og da blev der ikke mere taget med saa blide Hænder paa ham som hidtil. De Tvivl overfor Kirkens Nadveres Retmæssighed, som længe havde ligget i Holst's Sjæl og havde holdt ham tilbage fra selv at deltage i Nadveren siden d. 17. April 1733, voxede mere og mere. Ved Læsningen af mystiske og sværmeriske Skrifter (Holst havde altid læst mange Bøger) voxede hans Tvivl, og da han saa i Efteraaret 1734 mødtes med de svenske Separatister, blev han af dem ført helt ud i Separatismens Ørken.

Endnu i April 1734 havde han været med at underskrive den Erklæring, som Kongen forlangte af Præsterne, og hvorved de under Embeds Fortabelse forpligtede sig til ikke at bringe nye Kontroverser paa Prædikestolen. Men da hans Sognepræst, Mag. Hans Mossin, samtidig indberettede til Biskop Worm, at Holst i et Aars Tid havde afholdt sig fra Sakramentet, saa maatte denne, hvor nødig han end vilde, afgive en skriftlig Erklæring om Aarsagen hertil. Han havde haabet, at den Sag »maatte gaa hen i Stilhed mellem Gud og ham«. Da der imidlertid nu affordredes ham en Erklæring, fremkom han 30. Juli 1734 med en saadan, og det en, der var affattet i meget stærke Udtryk. Han fremsatte som sin Anskuelse, at »man har undviget den sande Kommunionens-Orden«; det er ikke mere Herrens Menighed, »de mange eet«, der holder Nadveren, men en blandet Forsamling. Han retter et voldsomt Angreb paa Conf. Aug. 8. Artikel og navnlig paa Fordømmelsen af Donatisterne. »Jeg er derimod forsikret«, skriver han, »af den apostoliske Kommunion-Orden, at Sakramenterne bør ikke og kan ikke betjenes af onde og ugudelige, og naar de betjenes af dem, da bør og kan de ikke bruges til Frugt og Nytte; thi Kristi Legems og Blods Samfund

er der ikke. Saa kan heller ikke Hyklere, falske Kristne, aabenbare Syndere privilegere saadan Sakraments - Brug. Hvad har de helliges og rettroendes Forsamling og Samfund med de andres Samfund at bestille? Ageren, Matth. 13, 38, er jo ikke Kirken, men Verden. I dette Liv kan de omgaas med dem eller være iblandt dem, saa vidt de hører til den menneskelige Societet; thi ellers maatte de gaa ud af Verden. Men derfor skal de ikke beblande sig med dem (1. Kor. 5, 9—10). Ordet og Sakramenterne ere kraftige for Kristi Ordnings Skyld. Men naar saadan Ordning ikke iagttages, saa kan de ikke være kraftige, og man har da saaledes ved ukristelige Uordninger gjort Sakramenterne kraftesløse.«

Havde Biskop Worm forrige Aar (1733) vakt Kongens Mishag ved sin altfor hurtige Fremfærd mod Holst, saa vandt han nu Majestætens høje Bifald ved at give den urolige Kapellan rigelig Betænkningstid, skjønt hans Sætninger og Paastande vare »falske og vildfarende«, som Kongen kaldte dem¹). Da Betænkningstiden var udløben uden Resultat, bemyndigedes Biskoppen (i Sept. 1734) til at lade Holst tiltale ad den gejstlige Rets Vej. Og da det først var kommet dertil, gik det rask ned ad Bakke for ham.

Kort efter at Kongen saaledes havde opgivet den Mand, han hidtil med saa stor Overbærelse havde holdt sin Haand over, beordrede Biskop Worm ham suspenderet fra hans Embede og en Provsteret nedsat i Anledning af hans Udelivelse fra Nadveren og hans Overtrædelse af den i April s. A. udstedte Forpligtelse. Rettens Sammensætning var slede ikke godt for den Anklagede, da den udelukkende bestod af Mænd, der under Forhandlingerne i den kgl. Kommission angaaende de kirkelige Stridigheder, som havde været samlet siden Decb. 1733, vare optraadte som bestemte Modstandere af det pietistiske Forsamlingsvæsen.

¹) Se Tillæg Nr. 3.

Holst's egen Holdning under Retssagen skulde heller ikke bidrage til at forbedre hans Stilling. Medens han nemlig i Sommeren 1734 endnu syntes til en vis Grad at ville anerkjende Nadveren, naaede han i Løbet af Efteraaret under Svenskernes Paavirkning til helt at forkaste den, ja at forkaste hele den bestaaende Kirke som et Babel, idet han omtalte Kirkens Læreembede som det fordærvede Embede, den hell. Nadvere som det fordærvede Sakrament, og Daaben som den forbandede Vanddaab¹⁾. Og da han desuden udtalte, at han ikke kunde erkjende Provsteretten som sit »værende« Ting, erklærede sin Sag for en Samvittighedssag og udtalte Haabet om, »at den alvise Gud og Frelser, Jesus Kristus, vil bøje hans kongelige Majestæts Hjerte til at gjøre en retvis Ændring herudi til at forfremme Sandhed og at forsvare de Stille i Landet, saa og til at forekomme den imod Frelserens klare Ord (Matth. 10, 26—28. Luk. 8, 16—17), imod naturlig Lov, imod menneskelig Gemyt, imod Kristendoms Natur, imod Kristi Evangelium stridende grusomme Samvittigheds-Tvang«, saa var han i sit Forsvar naaet til et Punkt, som det i de Tider var en farlig Sag at røre ved. Han blev da (2. Dec. 1734) dømt skyldig. Som en Underret formente Provsteretten sig dog ikke beføjet til at fastsætte nogen Straf. Først da Kongen befalede, at Provsteretten skulde »forfatte og underskrive endelig Dom i Sagen«, afgav Retten (24. Jan. 1735) den Kjendelse, at P. N. Holst paa Grund af sine »mange blandt os tilforn uhørte, skriftlige og mundtlige Gudsbespottelser imod Guds Ord, Sakramenterne og høje Øvrigheds Magt og Myndighed« skal være afsat fra sit Præsteembede; hverken offentlig eller hemmelig maatte han lade sig høre som Lærer, og til Beskæmmelse for ham skulde den hæderlige Præstedragt offentlig afføres ham. Dommen bestemte desuden, at han, efter saaledes at være udstødt af Præstestanden, skulde overgives til den

¹⁾ Mnem. IV, 354.

verdslige Ret. Dette sidste vilde Kongen dog ikke stadfæste, »saasom Vi ikke finde det raadeligt, at Sagen skal blive publik og for Retten ageret; derimod ville Vi, at det i vort høje Navn skal befales Peter Nicolai Holst, at han sig af vore Riger og Lande skal forføje«. Nogle Dage efter at Provsteretten havde modtaget denne Befaling, blev Holst kaldt frem for Retten og af tvende Vor Frue Kirkes Betjente afført sin præstelige Dragt (8. Febr. 1734); med det samme blev han ført ud af Stadens Port.

Holst's Sag havde ogsaa været Gjenstand for Grev Stolbergs og Kongens Overvejelser. Den 17. Okt. 1734 skriver Stolberg nemlig til Christian VI: »Kapellanen Holst maa ikke besidde alle de til Fornuften hørende Dele¹⁾, det er altsaa godt, at han er suspenderet; men D. K. M. vil dog, hvis han fuldstændigt skulde blive fjernet, af Naade lade ham række noget af Kirken til hans Underhold²⁾».

Det er vel ogsaa sandsynligt, at Professor J. F. Reuss's paa Kongens Forlangende d. 12. Okt. 1734 afgivne meget udførlige Erklæring om, hvorledes man paa bedste Maade kunde forebygge den om sig gribende Separatisme³⁾, er foranlediget netop ved de samme Overvejelser, der fremkaldte Stolbergs ovenanførte Udtalelser. Havde Reuss denne Gang trængt igjennem med sin Forestilling, var Holst sikkert ikke bleven forvist; men det er et Spørgsmaal, om den danske Statskirke kunde have taalt et saadant Stød. I ethvert Tilfælde laa en Revolution paa dette Omraade

¹⁾ At virkelig en sygelig Irritation til Tider har gjort Holst næsten utilregnelig, viser den i K. S. 4. R. II, 318—19 berettede »Passage« med den afsatte Præst P. C. Piper, som Holst tidligere havde taget sig af ved at anbefale ham til Lærer for flere fornemme Folks Børn, men som han en Søndag Formiddag sidst i Januar 1734 overfaldt med Hug og Slag, fordi Piper havde talt ilde om Pietisterne.

²⁾ Se Tillæg Nr. 4.

³⁾ Trykt i Staatsbürg. Mag. X, 441—52.

langt udenfor Kong Christians og hans Ven og Raadgiver Grev Stolbergs Tanker.

P. N. Holst er undertiden bleven betragtet som en Tolerancens Helt, som en det 18. Aarh.s S. Kierkegaard, og ganske vist findes der nogle Lighedspunkter, endog i deres Udtryk, som af »Theodorus« paavist; men P. N. Holst var mindst af alt nogen selvstændig Aand. At paavise originale Tanker hos ham vil falde meget vanskeligt. Han er kun et enkelt Led i hele den kvækerske, mystiske, om man vil dippelske og separatistiske Strømning, som fulgte i Hælene paa den pietistiske Opvækkelse. Han drev ikke sin Sag frem, men han lod sig drive frem af andres Tanker og Ideer; hans uselvstændige og ængstelige, næsten pjaltede Natur lod sig føre og lede af andre. Derfor blev hans Betydning i Samtiden ikke stor, og for Eftertiden ingen. Han afskar sig som de andre Separatister fra Forholdet til Kirken, og derved fra Kraftfornylsens Kilder. Over Kristus i os glemte han Kristus for os.

Efter Forvisningen søgte Holst ud til Tydskland, til Būdingen, der var et Samlingssted for alle mulige sektariske Personer og Sværmere. Samlivet med disse urolige Existenser synes dog i mærkelig Grad at have afsvalet Holst, at dømme efter det Brev, han i Aaret 1740 tilskrev Dr. J. S. Carl, Christian VI's Livlæge¹⁾, der i sin Tid havde udgivet »Geistliche Fama«, et af de Skrifter, der havde bidraget til at ophidse Holst. Brevet og en ret mærkelig Fortale, Holst 1739 skrev til en tydsk Oversættelse af et Skrift af Rich. Baxter, er af »Theodorus« udlagt, som om Holst nu var godt paa Vej til at blive Rationalist, og vist er det, hvad Dippels Historie viser, at det yderliggaaende spiritualistiske Brudd med Kirken og en tør Rationalisme

¹⁾ Efter en urigtig Angivelse i et Hdskr. antager »Theodorus«, at Brevet har været rettet til Holst's Stiffader, Prof. Hans Gram.

mangen Gang kom, om end ofte ubevidst, til at række hiuanden Haand i Kampen mod gammel, enfoldig Kristentro.

Da Gram 1748 var død, og der var tilfaldet Holst nogen Arv etter Stiffaderen, søgte han om Tilladelse til at opholde sig nogle Maaneder i Kjøbenhavn. Der blev svaret ham, at naar han forholdt sig rolig, maatte han gjerne opholde sig der nogle Maaneder og længere. Han kom da tilbage og bosatte sig siden i Ribe, hvor han (ligesom Amb. Stub) søgte Erhverv ved at holde Skole, og hvor han døde 11. Sept. 1774. Der er i den nyeste Tid af en Kirkehistoriker sagt om ham: »Det er ikke blot Holst's tunge Skjæbne, der giver hans Liv Interesse, men den Sandhedskjærlighed og redebonne Opofrelse, han har lagt for Dagen; gjennem hans Udtalelser baade i Opvækkelsestiden og siden gaar en Strøm af Ydmyghed og Hengivenhed i Guds Villie mod ham, som vi tør haabe har beredt ham en nøjsom og tilfreds Alderdom i hans smaa Kaar«¹⁾.

Tillæg.

1.

Christian VI til en Gehejmerraad (formodentlig I. Rosenkrantz), vistnok fra Tiden mellem 16. og 21. Okt. 1733.

Der Bischoff Worm hat uns geschrieben und gemeldet, dass Er unsern Befehl angehendt den Capellan Holst aussgerichtet, dass ermeldter Capellan sich Bedenckzeit aussgebethen hätte, welche der Bischoff ihm nicht zustehen will, sondern wo möglich unsere Gnade, welche wir dem Capellan zu gedacht haben, gerne entziehen will, auch sich unterstehet zimlich frey über unsern Befehl zu raisonniren: als wird der Geheimteracht den Bischoff vor sich kommen lassen und ihm in unserm Nahmen andeuten, dass Er sich alles unnützen raisonnirens enthalten, und lernen mögte zu pariren. Dass der Capellan Holst Bedenckzeit verlangt hat, ist mehr an Ihm

¹⁾ L. Koch i D. biogr. Lex. VIII, 18.

zu loben als zu tadeln, und scheint, dass er nichts versprechen will, als was er gedenckt zu halten, und soll ihm diese Bedenckzeit auch acordirt werden.

Egenhændigt udateret Udkast i Rigsarkivet.

2.

Hofpræst J. B. Bluhme til Kongen om Holst, dat. Kjøbenhavn 12. Novbr. 1733.

Allerdurchlauchtigster, Grossmächtiger König,
Allernädigster Erb-König und HERR!

Ew. Kön. May. haben am vergangenen Sontag die Gnade gehabt, mich zu fragen, ob Herr Holst in seiner ersten Predigt Dero allernädigste Concession von der Cantzel verlesen. Der allwissende Gott weiss, dass ich damahls nicht wusste, ob es geschehen; nachdem ich aber zu Hause gekommen, habe ich meinen ältesten Sohn, der in der Predigt gewesen, darnach gefragt, und erfahren, dass es leyder geschehen; da ihn dann gebethen, den Inhalt dessen, was er gehöret, kurtz zu Papiere zu bringen, welchen E. K. M: zu Dero mehrere Nachricht allerunterthänigst übersende.

Allernädigster König, ich gestehe gerne, dass über diese und andere Dinge, über die man recht irre werde, dass ich nicht weiss, ob zurathen, dass der Mann bey dem Amte bleibe. Auf der einen Seite finde ich es hart zu seyn, einen Mann um einiger Gewissens-Scrupeln zu removiren, oder seine sonst gute Gabe unbrauchbar zu machen. Auf der andern Seite finde ich so etwas, welches den Mann zum Amte untüchtig machet; dann

Erstlich: lehret die Erfahrung von ihm, dass er so gar unbeständig und wanckelmüthig, dass man sich auf sein Zusagen und Versprechen so wenig verlassen kann. Vors

Andere: Ist sein Temperament so melancolisch und hypocondrisch, dass man eine Verrückung des Verstandes besorgen muss, welche Verwirrung durch seine Scrupeln und Gewissens Angst vermehret wird. Vors

Dritte: Ist es hart, und giebt ein gross Aergerniss, dass ein Mann bey einer Gemeinde als Lehrer stehen soll, welcher weder Beichtstuhl noch Abendmahl administriret, welches der

Gemeine ein beständiger Anstoss, weil doch die Verwaltung der Sacramenten ein Haupt Stück des Predig-Amts, und in dem Herr Holst sich darüber ein Gewissen macht, nicht allein im Beichtstuhl zu sitzen, sondern auch das Abendmahl denen zu reichen, die von seinen Collegen absolviret sind, so verdammet er ia dadurch alle diejenige Lehrer, die solches thun, erkläret ia, wass sie in diesem Falle thun, vor unrecht, verwirft also auf gewisse masse die Gnaden-Mittel, so in der gantzen Stadt ein gross Aergerniss giebet, wie denn schon in diesen Wochen seine Gemeine sich daran sehr geärgert, dass er zwar vor dem Altar gestanden, aber, wenn das heilige Abendmahl hat sollen gehalten werden, weggegangen. Vors

Vierte: Ist mann nicht gewiss, dass er nicht oft in seinen Predigten solle dasienige zu rechtfertigen suchen, was er in Ansehung des Beichtstuhls und Abendmahls thut, und andere Lehrer deswegen anstichele, und die Gemeine behält die Praesumption, dass unsere Lutherische Lehre von Beichtstuhl und Abendmahl nicht richtig, weil der Mann sich darüber ein Gewissen machet, beydes zu verwalten.

Aus obigen Gründen weiss E. K. M. keinen sicheren Weg zu rathen, als die gantze Sache der Academie zu reifferer Beurtheilung anzubefehlen, ob bey solchen Umständen der Mann im Amte zu lassen, oder ob etwa besser, dass er das Amt niederlegte, und sein Successor ihm zu seiner Subsistence etwas reiche, so der Mann zu Ruhe, Stadt und Gemeine auch. Es ist weit von mir, darin E. K. M. was vorzuschreiben, hoffe aber, es werde nicht ungnädig aufgenommen werden, dass obiges, nach gegenwärtigen Umständen, E. K. M. zür Nachricht anführen wollen. Gott lasse E. K. M. selbst weiter sehen, als ich in dieser betrübtten Sache zu sehen vermag. Ich aber sterbe in allerunterthänigster Devotion

Allerdurchl. Grössmächtigster König

Allergnädigster ErbKönig und Herr,

Ew. Kön. Mayts.

allerunterthänigst getreuester Knecht

Copenhagen d. 12. November 1733.

J. B. Bluhme.

3.

Christian VI til Hofmarskal Fried. Carl v. Gram, formodentlig fra Juli 1734.

Der Marschall Gramm soll beyfolgenden Brief an den Bischoff Worm zurück schicken mit dem Bedeuten, wie ich des Bischoffs conduite angehend den Capellan Holst aprobirte, weilen er dadurch den Geist der Liebe und Sanftmuht bewiese; dass erwehnten Capellans Sätze wahren falsch und irrig, daheer gahr nicht zu aprobiren. Wenn der terminus von 6 Wochen um währe a dato, dass ich es durch den Geheimteraht Holst¹⁾ hätte dem Bischoff sagen lassen, dem Mann noch Bedenckzeit zu lassen, so könnte der Bischoff den Mann nach seinem Ambte und Gewissen, und wie es den Gesetzen conform, zusprechen lassen. Es ist dieser casus an sich beklagenswürdig, da man siehet, wie Gott einen Menschen kan fallen lassen; daheero mann wohl Uhrsaehe hat zu wachen und zu behten, auf dass man nicht in Anfechtung fallen möge.

Egenhændigt Udkast i Rigsarkivet.

4.

Grev Chr. Ernst Stolberg til Christian VI, dat. Wernigerode 17. Okt. 1734.

Euer König. Maj. allergnädigstes Schreiben vom 2 dieses, N. 4. hat mir nicht geringen Subçon gegen Prof: Reuss gemacht. Die allergnädigste Resolution, so Sie ihm geben lassen, ist gut, allein Eu. Kön. Maj. lassen ihn über die puncte in meinem allerunterth. videtur specialiter mit antworten, so muss seine Unschuld oder Schuld sich zeigen, indem ihm kein Schluffwinkel offen gelassen ist.

Der Capellan Holst aber muss nicht alle gehörige Theile der Vernunft besitzen, ist also gut, dass er suspendirt ist; Eu. Kön. Maj. werden ihm aber, wenn er völlig removirt werden solte, jedoch aus Gnaden zu seiner Erhaltung aus der Kirche was reichen lassen.

Udkast i Arkivet i Wernigerode.

¹⁾ J. L. Holstein.

V.

Severin Michael Kuur.

Som en af de skarpeste Bekæmpere af den statskirkelige Orden er tidligere nævnt Auktionsdirektør Severin Michael Kuur i Kjøbenhavn. Følgende tvende Aktstykker viser os ham som en meget intelligent og derfor dobbelt farlig Modstander af den bestaaende Kirkelighed.

1. Erklæring afgiven til den kgl. Kommission 1734.

Det er den foran (S. 99) omtalte, men da endnu ikke fundne Erklæring, gjengiven af Heiberg efter en tydsk Oversættelse i Arkivet i Wernigerode.

For Ds. Excellence og samtlige resp. høje Herrer aflægger jeg underdanigst og ydmygst Taksigelse for den mig idag for 8 Dage siden naadigst og gunstigst forundte Consens til skriftligt i Kommissionen at maatte indgive Aarsagerne, som har bevæget mig til en Tidlang at afholde mig fra den hellige Nadvere.

1. At jeg nu i 24 Aar og længer med den største Forundring har set paa en Del af vore Læreres verdslige Intentiones og anstødelige Opførsel, hvilke dog skulde være Jordens Salt, ligesom ogsaa at saadant er saa ganske stridende med Pauli Kjendetegn, som han nævner for Ordets Tjenere, 2 Cor. 6, 3 et sqq.

2. Derfor har jeg gjort mig de Tanker, at saadanne ikke kunde være sande Guds Tjenere, idet de ikke havde disse Pauli Kjendetegn: At de ikke har gaaet i den Hellig Aands Skole eller har hans Salvelse; at de ikke har vandret paa Fristelsens og Fornægtelsens Veje med Kristus, før de kom til det hellige Prædike-Embedet, men at de har løbet derefter og bemøjet sig derom, men ikke er blevne sendte af Gud, som Herren klager hos Profeterne, og at saadanne derfor snarere kan anses som Kristi Korsens Fjender og som de Kræmmere, hvorom Kristus taler hos Matthæus i det 25de.

3. At jeg aldrig erindrer at have hørt af forskellige af mine Skolekammerater og andre, som enten søgte eller havde faaet et Prædike-Embedet, at de havde Ønske og Drift til Menighedens Opbyggelse og Guds Riges Udbredelse, men kun om at der ikke fandtes mange Decimanter i enhvers Sogn, og hvor store Indkomsterne var, saa at hele Discursen kun gik ud paa dette, at kunne leve efter Kjødet og have gode Dage.

4. At saadant har foraarsaget mig en stor Aversion for dem, saa at jeg heraf hos mig selv maatte slutte, i hvilken Grad det er umuligt, at de kunde tilgive nogen hans Synder, og at hverken jeg eller andre med en god Samvittighed kunde gaa til saadanne Præster i Skriftestolen, som vare bekendte for at være ære- eller penge-gjerrige, vellystige, fulde af Had og Ondskab etc., meget mindre nedknæle for en saadan og ved Haandspaalæggelse modtage Absolutionen af ham.

5. I Særdeleshed da dette blev en afgjort Tros-Sag hos mig, at Træet enten maatte være godt med gode Frugter eller ogsaa ondt med onde Frugter, og at der ikke kunde saltes med det Salt, som havde tabt sin Kraft.

6. Blev ogsaa dette for mig en Skrupel, neml. at da jeg ved min Forberedelse til den hellige Nadvere, før jeg kom i Kirken eller Skriftestolen, fandt Hvile og Glæde i min Samvittighed, ligeledes ogsaa hos mig mærkede Guds Aands Overbevisning om, at jeg hos Gud stod i Naade uden Præstens Absolution, og da jeg mente, at et Menneskebarn [ikke] skulde det confirmere, som den Hellig Aand havde skjænket og selv bekræftet og confirmeret.

7. At jeg i en Sygdom, da jeg følte Begjær efter Nadveren, inderlig og hjærtelig bad Gud, at han heri vilde aabenbare mig sin hellige Villie, hvilket han ogsaa gjorde ved sin Aands Forsikring, at han havde udslettet mine Synder ved sit Blod, hvorfor jeg ogsaa maatte vogte mig for at holde Kjød for min Arm og at holde Nadveren.

8. Da kom jeg til at forstaa den Herres Jesu' Sand-

hed, Apoc. 11, 17. 18., og at de af saa mange forhadte og som fanatisk ansete Talemaader, nemlig Kristus i os, indre Aabenbaring, indre Ord og Lys, vare visse og sanddru, Kol. 1, 27. Joh. 14, 21. 23. 1 Joh. 1., og at den Herre Kristus ligesom med sin levende Aands Kraft saaledes ogsaa med sit aandelige Kjød og Blod bispiser sine Troende, som han selv vidner Joh. 6, 27. 58., og at den sande Tro det er Herrens Kjød, og den sande Jesu Kristi Kjærlighed er Guds Søns Blod, som den dyrebare Martyr Ignatius siger.

9. Maa jeg ogsaa tilstaa og bekjende, at min egen Uværdighed |: da jeg lærte mig selv noget nærmere at kjende :| ligeledes blev en ikke ringe Aarsag til, at jeg holdt mig borte fra Herrens Bord, saa meget mere som jeg frygtede, at jeg tidligere var gaaet derhen ikke værdig nok, men desværre! uværdig, hvortil Prøvelsen af mig selv gav mig Anledning, nemlig at Vantroen til en vis Grad endnu herskede i mig, og at jeg ikke ret elskede Kristus og min Næste, og endnu langt fra stod i en fuldstændig Fornægtelse af de forgængelige og timelige Ting, og at der endnu ikke var nogen Resolution hos mig om at vove noget for Kristi Skyld og at lade mig sætte paa Prøvestenen.

10. Endelig ogsaa, da Gud gav mig Sundhed og Ro efter den Møje, jeg havde haft med den besværlige Opførelse af min Bygning, til hvis Opførelse jeg blev tvungen, har jeg til Styrkelse for min Tro lidt nøjere og grundigere sat mig ind i Kirkehistorien angaaende Indførelsen af Skriftestolen i Menigheden, item om dens Begyndelse og Oprindelse i 3die og atter Afskaffelse i 4de Aarhundrede, og det af Biskop Nectario paa Grund af den bekjendte scandaleuse Passage¹⁾; derefter hvorledes den atter, om jeg husker ret, blev gjenindført i 12te Aarh. Men hvilken Nytte den har bragt, og hvorledes den skal combineres

¹⁾ Jvfr. Realencyklopædie für protest. Theol. u. Kirche 3. Aufl. XIII. 706 ff.

med den af Christo til hans Menighed og desuden de hellige Apostle givne Binde- og Løse-Nøgle, eller om den netop nødvendigt maa være knyttet til den hellige Nadvere, som det nu sker, og hvad der er Beviset herfor, eller ogsaa at onde saavel som gode ved den skal admitteres til den hellige Nadvere, item om de, som af Gud er blevne bevarede for bevidste og forsætlige Synder og af ham har faaet en daglig Syndsforladelse, ikke kan admitteres uden Skriftestolen, alt dette vil de høje respect. Herrer bedre kunne bedømme end jeg, og dette er formodentlig ogsaa allerede demonstreret for Kommissionen af dem, som er mere oplyste og som er mere kjendte med Kirkens Historie end jeg.

Under saadanne Omstændigheder haaber jeg underdanigst og ydmygst, at jeg ikke af den høje resp. Kommission bliver anset som en saadan, som Mag: Mossin i Sessionen har anklaget mig for |: nemlig for en forvendt og fra den rene og rette Religion vildfarende :|, beder ogsaa, at det naadigst og gunstigst maa forundes mig, at jeg, uden derved at søge nogen Strid eller Proces hverken mundtlig eller skriftlig, maa til nøjere Overvejelse anføre følgende m. H. t. Hans Velærværdighed Hr. Mag: Mossins Punkter:

1. Efterat Mag: Mossin er bleven beordret til efter sin sidste til den høje Kommission gjorte Beretning at inquirere og at angive dem, som afholder sig fra Nadveren: Om ikke hans Velærværdighed i de 5 gyldne Aar eller endnu længere, i hvilke jeg har boet i hans Menighed, havde skullet opsøge mig som hans forvildede Faar og søgt at føre mig paa den rette Vej.

2. Om han ikke efter Evangeliets Befaling havde skullet formane mig først i Enrum, dernæst i to Vidners Overværelse angaaende min formentlige Overtrædelse, allerede før han offentlig anklagede mig.

3. Om Mag: Mossin ikke selv adskillige Gange enten offentlig eller privat for en eller anden kan have tilstaaet

og atter til en anden Tid benægtet Misbrugene i Kirken, og hvilken Aandens Vished han i dette Tilfælde kan have i denne sin Ubestandighed?

4. Om det Axioma ikke endnu staar fast mellem Theologerne: *privatio non damnat sed contemptus*, og om han kan paastaa, at jeg nogensinde har kastet Foragt paa Nadveren?

5. Hvis nogle i hans Menighed fattede en Skrupel over en eller anden Ting, isærdeleshed over Skriftestolen og en ikke rigtig Brug af Alterens Sakramente, om da Deres Velærværdighed mener, det vilde være bedre at tvinge ham dertil ved offentlig Anklage eller at lade ham gaa og handle efter sin egen Samvittighed, og om det ikke vilde være bedre at raade en saadan derfra, end at han skulde gaa uværdig derhen, som jo er fordømmeligt.

6. Da Skriftestolen er og bliver en af de vigtigste Anstødsstene og Hindringer for de saa kaldte Non-Conformister eller Separatister for at kunne blive delagtige i den hellige Nadvere, om det da kan vises, at Kristus har betjent sig af Skriftestolen, før han har holdt den hellige Nadvere, eller at han har ordineret sine Apostle og første Lærere den tilligemed andre udvortes Gebærder, Ceremonier og Ornater?

7. I det Tilfælde at et saadant scrupuleust Menneske separerede sig indtil videre og frygtede sin Gud i al Stillehed og Ensomhed, hvad kunde da en gudfrygtig Lærer have derimod at indvende, naar han efter Loven fik, hvad der tilkom ham; hvilket Mag: Mossin ogsaa har faaet af mig, nemlig saavel de saakaldte Præste-Penge som ogsaa sit Offer, skjønt jeg kun var skyldig at give en af Delene.

8. Om det ikke kunde være imod Kærlighedens Regler offentlig at anklage, udraabe, forhaane og fordømme saadanne i Samvittigheden bekymrede Mennesker, naar man ellers ikke kan beskyldte dem for noget selvraadigt og utilbørligt, undtagen de Kimærer, som man kan have dannet sig selv efter en eller anden løgnagtig Beretning.

9. Om en Guds Tjener og sand Kristen bedre kan kjendes af flittig Kirkegang, og at han 3 à 4 Gange om Aaret gaar til Alters, end af Kjærligheden og Oprigtigheden i hans Omgængelse, af Taalmodigheden, Sagtmodigheden, Ydmygheden, Kjødets Korsfæstelse og Egen - Ærens og Egen-Villiens Fornægtelse? og hvilke af disse Kjendetegn der stemmer bedst med den hellige Skrift?

10. Hvem han anser for de største Kættere af disse to, enten de, som paa Grund af et eller andet Samvittigheds-Anstød afviger noget fra andre Folks Mening i Læren og dog staar i Udøvelsen af de forannævnte Dyder, eller ogsaa de, som efter deres egen Villie lever i Had og Misundelse, Begjærlighed, Overmod, Hoffærdighed, Bedrageri, Gjerrighed og Egennytte eller lignende Ting, og dog flittig gaar til Kirke og Nadvere; item om Mag: Mossin ikke mener, det er i Overensstemmelse med hans Embedspligt at inquirere efter saadanne vildfarende, at Forargelsen i Menigheden kunde afskaffes.

Derfor er det ingenlunde af Foragt |: det ved den allerhøjeste Gud :| at jeg har maattet absentere mig fra den hellige Nadvere, men snarere længes jeg efter at holde den med andre Guds Børn, som ere enige i dette Kjærlighedens nye og eneste [Maaltid]; thi med andre bør det ikke holdes efter Pauli Ord. Og saa uden nogen udvortes Gebærder eller Tvang, saaledes som det er indstiftet af Christo og blevet ordineret og brugt i Menigheden af hans hellige Apostle.

I denne sande og søde Kjærlighed, som er Gud selv, vil jeg trolig have Ds. Exc. og samtl. resp. Herrer Commissarier Indesluttet, og derhos inderlig ønske, at Deres Raad og Anslag, inspireret af Visdommens Aand, maa lykkes vel til Christi Ære, Menighedens Hoved og fornemste Lærer, og til Samvittighedsfrihed for hans sande Lemmer, som ogsaa til Guds Tjeneste og Lovprisning uden Tvang; derimod de ugudelige og oprørske til Beskæmmelse, at

de dog maa omvende sig, idet de ser de gudfrygtiges gode Gerninger og prise Faderen i Himlen.

Gud give Kongen hans Domme, og bevæge Ds. Maje-stæt til en mild Retfærdighed og en retfærdig Mildhed.

Ds. Exc. etc.

Kbhvn. d. 24. Febr. 1734.

S. M. Kure.

2. Radikale Reformforslag.

I en foreliggende Afskrift af dette Stykke (Thottske Saml. 1592. 4to) findes følgende Paategning med en gammel Haand: »Author menes at være enten Auctionsdirecteur Kuur eller Magnus Berg, Skildrer.« Disse to Mænd vare Svogre og indtog begge en meget kritisk Holdning overfor det bestaaende Kirkevæsen. S. M. Kuur var en akademisk dannet Mand, og, som foregaaende Erklæring viser, skarp i sin Argumentation mod formentlige kirkelige Misbrug. Magnus Berg, den berømte Billedskjærer, var et Naturgeni, oprindelig norsk Bondedreng og ustuderet, men havde i mange Aar saa indtrængende syslet med religiøse Problemer, at Muligheden ikke er udelukket, at han kan være Forfatter af Stykket. Dets tunge Sprog kunde tyde paa Autodidakten. I ethvert Tilfælde er dette Indlæg i hin Tids kirkelige Diskussion betegnende for den raadende Stemning i visse opvakte, til Separatismen heldende Kredse i Christian VI's Tid. — Foruden den ovennævnte Afskrift er benyttet en anden i Ny kgl. Saml. 1155 b. 4to.

Spørgsmaal

om en Herre eller Fyrste vilde fatte udi Sinde at anstille en Reformation eller i det ringeste en bedre eller christeligere moralité og at afskaffe alle saadanne onde, skadelige og ugudelige Excesser og grove Misbrug, som nu gaar i Svang: hvad kunde da hertil være nærmeste og korteste Middel?

Svar:

1. Ihvor ringe eller kort at saadan en Forbedring end kunde være, til Guds Ære og et christeligt Levned's Forbedring, da er det til alt dette en Sag af stor Vigtighed, som ikke vel kunde udfindes ved nogen god Anordning til Forbedring, saalænge anden Ordens Fundamente skal staa ved Magt, hvorpaa den saa kaldede gejstlige saavel som verdslige Stand bygger og grunder sig, det er de høje Academier og Skoler, hvoraf den Lærdom skal udflyde til enhvers Undervisning for høje og lave, gamle og unge, saasom vel haves udi Erfarenhed, at der ikke henvises til Christum og den Helligaand med sin sande Kundskab, som udgaar paa Kjærlighed, Ydmyghed og Fornægtelse af sig selv, mens aleneste til de hedenske Skrifter med deres Principier, som Aristotelem med hans Logica og scholastiske Theologie og sophistiske Philosophie, iligemaade ogsaa til Ovidium, Virgilium med Cicerone, for at lære Latin, men ikke for at lære hans gode Levned's-Moralier; thi disse sættes til Side, og derimod udøves alle andre ugudelige og onde Skjelmstykker, og hvem dem modvilligst kan udøve, bliver holdt for den højest agtede af disse unge og forførte Discipler, saalænge Skoletiden varer. Naar da saadan en formedelst godt Ingenium har lært vel Latin, Græsk og lidet Hebraisk, desforuden kan træffelig disputere og imodsige den, han holder for en Kjætter, da faar han Laudabilem, og strax derpaa bliver honoreret med Grader som Magister eller Docter, omendskjønt saadan en ikke har lært hans Børne-ABC udi Christi og den Helligaands Erfarings-Skole; men ikke desto mindre blev dog en saadan forment Lærd kaldet og voceret til Christi Lære-Embedet, hvilket saadan en Mand dog ikke accepterede uden en stor og tilstrækkelig Salarium til rigtig Indkomme for hans Stand, Frue og Børn, efter den Maade, som Verden sig nu opfører; denne vilde vel prædike med Paulo og de andre Apostler og være sin Menigheds Herre, saa og af enhver æres og begaves, men ikke at fornægte sig

med Apostlerne og med lidt være fornøyet, eller og at holde sig for Menighedens Tjener, eller for Christi Skyld foragtet. Og lad være, at saadan lærd Mand nok saa herlig kunde tale om Christendommen og sig selv Fornægtelse, som en Papegøje om Kjærlighed og Ydmyghed, mens hans eget Liv og Levned imodsagde dog det samme, ja og [var] til hans Tilhøreres største Forargelse og Forhindring udi deres Christendom ved saadant ondt Exempel.

2. Om nogen retsindig Mand, der havde Henseende til Guds og Christi Ære, og for sin egen Person levede christelig og ustraffelig, og denne blev kaldet til eller virkelig stod udi Lære-Embedet, mens dog var forobligeret til at indrette sin Lærdom efter den Augsburgiske Confession og de symboliske Bøger, da og med samme Lærdom vel ganske liden Nytte kunde bringe til Veje til en sand Kundskab eller gjørlig Christendom, saasom samme Confession med de symboliske Bøger er tilsammen bragt og componeret af Melanchton, som en højlærd, klog Hedning og Scholasticus, der lidet kjendte af Christi fornægte[n]de Sind, og derfor udi mange Maader stridige med det samme |: ikke desto mindre blev samme Confession canoniseret af den sl. Luthero :|, som grangivelig kjendes at være urigtig, efterdi den sætter al Salighed udi en alene tilegnet Christi Retfærdighed ved Troen, og fornægter alle gode Gjæringer til Saligheds Nytte, hvilke dog skulle være Bevisligheder paa den sande Tro |: dette forkastes og hint efterleves :|. Item den lærer, at den umiddelbare Oplysning ophørte med Apostlerne, og gjøres nu ikke mere fornøden.

Derimod lærer den, at den hellige Skriftes Bogstav er nok, og den Helligaand derudi indbefattet |: mens naar det var saadan, saa gjøres ikke den augsburgiske Confession fornøden :|. Item den lærer, at en ugudelig |: den dog vides er af Satan :| kand forstaa af Skriften og af den lære ret til Salighed, naar at saadan en er ordentlig kaldet af Mennesker, og af hans Biskop ordineret med hosfølgende

Embeds-Gaver |: som siges, men ikke bevises :| saa kan han absolvere arme Syndere og har dertil Magt af Christo |: som dog ikke rimer sig, saa og fornægter Christi væsentlige Retfærdighed, hvorudi alene det indvortes Menneske og Guds Billede bestaar, som og Christi Tilegnelse alene tilkommer; thi naar nogen er dette alt ikke iført, saa lever saadan en udi sin gamle Adam, og for denne hjælper ingen udvortes Tilegnelse :|. Fremdeles læres derudi ogsaa, at Christi substantialiske Væsen alene er at finde og bekomme udi Nadveren, mens er ikke i det Menneske tilforn, hvorudi, med samt den ilde forstaaede imputerede Christi Retfærdighed, den gamle Adam formener at blive salig. Dette er Sindet af denne Lærdom, undtagen at Ordene kommer og lyder noget finere.

3. Saa mærkes og, at denne Kirke-Ordning, hvorved samme ugrundede Lærdom skulde læres til dens Udøvelse, er ikke saa ordineret, at noget godt til Christendommens Forfremmelse derved kunde bringes til Veje, formedelst de altfor mange Prædikener og Herre-Herre-Siger, som alene sker forat høre, men ikke forat gjøre Guds Villie; ja, om en sand Lærdom efter Christi Sind skulde rette sig efter samme Ordning, nemlig paa alle Søndage og andre af dem selv opdigtede hellige Dage, tvertimod Skriftens Sind, om hans Kræfter vare tilstrækkelige, kunde holde en skjøn Prædiken paa hver af Helligdagene, som en til Froprædiken, den anden til Højmesse og den tredie til Aftensang, hvad kunde den vidtløftige Mangfoldighed af Lærdom vel hjælpe, naar som helst ingen Tid gaves imellem hver Prædiken, samme givne Lærdom at practisere og at efterkomme, uden alene altid at holde ved med Lærdom samt Prædiken paa Prædiken, uden at bekymre sig om, at det nogen Tid blev efterkommet eller ikke. Og dette drives dog saa Aaret igennem, uden nogen Syndsafstaaelses Forbedring, fra Folkenes Børnesko indtil deres graa Haar, uden engang at vide ret, hvad en ret Christen var, eller en sand Christendom havde udi Erfaring, som vi nu der-

paa har Exempel i vor Tid. Dette alt kommer mig for, som naar en Skolemester hver Time og Tid gav sine Discipler nye Lectioner, men ikke gav Tid, at de det samme kunde lære til Overhørelse, og om de den ret kunde eller ikke, og dog, uanset dette ikke toges udi Agt eller blev efterkommet, fremdeles dog blev ved at give dem Lectioner Aaret igjennem uden at fordre nogen Perfection af sine Discipler; var da denne Præceptor ikke at agte for ganske udygtig, om han end var noksaa lærd? Dette passer sig til den Ordning, hvorudi Prædikeembedet nu er indbegrebet. Nu vide vi alle, at vor Christendom bestaar ikke i mange skønne Ord, men udi en kjærlig og christelig Gjerning, ikke om at sige det vel, men fornemmelig det samme at efterkomme og gjøre, og af gode Levnedsexempler kunne andre lære mere end af mange fundeerte Prædikener, som sker saa overflødig, at Tilhørerne væmmes derved, enten de ere gode eller ikke, saasom den største Del uden det veed, at han ikke skal gjøre sin Næste det onde, som han ikke vil skulde bevises hannem. Dertil saa veed enhver, at han skal elske Gud og holde hans Bud, det den hellige Skrift tilholder, og hvo dette gjør, den priser Christus levende salig, som blev sagt til Pharisæerne etc. Og saa længe at den Kirke-Anordning vedligeholdes, saa forbliver al saadan saakaldet Guds-Tjeneste ikkun et unyttigt Opus operatum, med mindre Lærdommen udsaaedes og lærtes sparsommere, saasom 1 Prædiken i Stedet for 10, og dog ikke længere end $\frac{1}{2}$ Time, som ellers varer en hel Time og derover, som endda var overflødig nok til Belærelse, men det øvrige til Guds Lov og Pris med Bøn og Psalmer. Mens derimod maatte Prædikanten flittig give Agt og tilskynde med Formaning, saa og besøge hans Tilhørere i deres Huse for at se, om de hans Lærdom og efterkom udi en christelig Gjernings Udøvelse, Gud til Ære og Mennesker til Salighed, hvorfor Læreren er oversat som til en Opsynsmand udi hans Menighed, og da maatte ikke samme Lærer antage flere

Tilhørere, end de han vel kjendte og vidste deres Liv, Levned og Idræt, med Børn og Tyende, ej heller overlade sig med flere end de, han vel kunde overkomme til hans Opsyn. Men nu vides dog vel, at dette ikke lod sig praktisere udi den Etat, alting nu staar, saasom den lækre Verden disse Hovmestre eller Opsynsmænd ikke vilde holde for gyldige, eller lade sig sin Frihed saaledes betage og indskrænke. For det andet saa var denne Regel og ikke conform med Præsternes Interesse, hverken for deres Pung eller høje Ambition, nemlig at saa faa Faar |: saasom denne Hyrde alle skulde kjende og have Tilsyn med, som da vel ikke kunde være den 10de Del af en stor Kirke-Menighed :| deraf var liden Uld og Indkomme at vente, og maatte saaledes lade sig nøje med noget ringe, som visselig ikke var tilstrækkeligt for Kone og Børn deres rigelige Udkomme efter denne Verdens Maade.

4. Da næst-forrige Punct ikke vel var practicable, saa spørges da, om ved gode Kongelige Forordninger ikke en bedre og modestere Moralité kunde bringes tilveje? Hertil kan svares: Forordninger kunne være gode, naar de kunne vorde efterlevede, som dog vel vilde give mange Difficulteter; nemlig vi vide alle, at Egenkjærlighed, Hoffærdighed og Egennytte var Aarsagen, at Lucifer af en Lysens Engel blev en Mørkhedsens Djævel. Nu mærkes og, at al Verden, fornemmelig og denne By, hvorvel den største Del er meget arm paa Penge, men overflødig rig paa Hoffærdighed og Egenkjærlighed og sig selv elskende, besynderlig Kvindekjønnets, thi disse for at lade se, at de ere mere at agte end deres Naboersker, da maa dette ske med stor Stads og Pragt, omendskjønt at Formue og Midler dertil ere ringe, saa ankommer det paa Manden, at han maa beflicte sig paa med Ret eller Uret og anden Practique at tilbringe sig noget for sig samt Kone og Børn til deres Stads at holde, helst naar at Manden har tilbøjet sig en Character og Rang; thi da maa holdes Heste, Carrosser og Laqveier, om Anstanden skal holdes vedlige.

Ja denne Pragt gaar ned til Tjeneste-Pigerne, der fører sig op som rige Jomfruer af 8 Rdlr. Løn om Aaret; det øvrige af Stadsen maa forhverves paa højst syndefuld Maade, som med Horeri og Stjælen. Dette er en Hof-færdigheds og Egennyttets Kilde, hvorefter alle andre Laster udflyder. Vilde nu Kongen allernaadigst lade en Klæde-Forordning udgaa, som vel var meget nyttig, naar derover blev holdt, hvorpaa dog tviles, med en tarvelig og ringe Dragt for enhver Stand efter Proportion, og det øvrige strengelig forbyde, strax blev foregivet, at Kongen herved led stor Skade udi hans Told og Indkomme, og da maatte ogsaa spørges, hvad Nytte kunde da den ostindiske og kinesiske Handel gjøre, naar Kongens Underdaner ikke maatte tillades at betjene sig af den; saa vilde herved og siges, alle Silke- og Klædekræmmere bleve jo da til Praktikere og Betlere. Item vilde Kongen forbyde alle Øl-Kroer og Hore-Kipper og Kjælder-Mænd ikke at skjænke videre for nogen end til en sømmelig Nødtørftighed for enhver, og hvis derover noget blev tappet til Drukkenskab og Fylder, hvorefter kunde foraarsages Klammeri, Eder, Bander og Guds store Fortørnelser, ja Mord, Horeri og deslige, som erfares, hvorpaa skulde følge Poen og Straf for Øl-Tapperne, da vilde hertil svares, om ikke mere end til Nødtørft skulde skjænkes, da vilde Fortjenesten for en fattig Borgere, som intet andet til sin Næring havde, blive knap og ringe, og hvorefter, vilde siges, skulde da Borger-skabets Paalæg og Tynge kunne svares. Ligeledes vilde Kongen lade forbyde Haandværks-Laugene deres saa kaldede fri Mandag for Mester og Svende, hvor store Excesser sker med Fylder, Eder og Bander og Slagsmaal, da vilde Mestrene svare, om dette skulde befales og strengelig derover holdes, da beholdt de ikke en eneste Svend i Landet, og hvorefter kunde da Folkets og Stadens Arbejde gøres, og hvorefter skulde da Mestrene leve og svare deres Rettighed etc. Og jeg lader dette staa, om Kongen lod udgaa nok saa gode Forordninger til gode Moraler og Christendom-

mens Forbedring over begge Kongeriger og Lande, saa spørges da, af hvad for Membris eller Embedsmænd dette med Flid skulde sættes i Værk og exsequeres, da, som vides og kjendes af en, der har nogen Erfaring udi en sand Christendom, at fast alle Stænder ere saa gennemsyret |: faa undtagen :| af Gjærrighed, Uretfærdighed, egen Ære og egen Nytte, som er som deres Gud, den de tilbeder, med samt deres fri Levned for den gamle Adam, med Æden, Drikken, Horeri og alle modvillige Synder. For disse, samt gejstlige og verdslige, var en god Moralité og sømmelig Christendom ganske besværlig, ufordragelig og umulig den at efterleve; og derover maatte blive halv rebellisk, om ikke hel, saasom det ophævede alt det, der kunde contribuere til deres Æres og Nyttes Conservation, i deres Tanker, da de ellers forment at have Midler nok til Salighed, og ingen nye Forordninger gjordes fornøden, som (!) deres flittige Kirke- og Altergang, de havde tilforn, og videre dertil gjordes ikke mere nødvendig, saasom Lærdommen lyder fast ligeledes. Og efterdi alt saadant bedærvet Levned gaar i Svang, saa kunde gode Forordninger lidet hjælpe, uden at de bleve efterkommede.

5. Om da, menneskelig at tale, noget kunde siges eller nævnes, hvad der kunde eragtes for godt til nogen Forbedring udi denne forfaldne Christendom, da skulde det være dette, nemlig at der maatte eftersøges, hvor fromme, erfarne og ret christelige Mænd vare at finde, og dennem herind kalde til Universitetet og Prædikestolene, til den studerende Ungdoms Belærelse ikke alene udi mange Sprog, som uden en sand Gudsfrøgt lidet var nyttig, med mindre og den hellige Skrift |: til Sjæls og Sinds Oplysning ved den Helligaands Kraft, og til den skulde flittig henvises :| tillige med Grundsprogene skulde tracteres. Men dette maa og siges derhos, at saadanne Mænd, som vare hertil dygtige, maatte ikke komme herind slæbende med en stor secterisk Sæk paa Ryggen fyldt med Confessioner, symboliske Bøger og Postillers Commentarier og kritiske Dis-

putationer, mens det var alene nok, naar de medbragte den hellige Skrift udi Lommen, og fornemmelig en sand erfarende(!) Prøvelse, og den Helligaand i deres Kundskabs Hjerner, og en sand Guds frygt udi Sjæl, Sind og Hjerte, og rettelig kunde kjende Christi og den Helligaands Stemme, af hvem den og maatte udtales, af lærd eller ulærd, og samme Aand ikke dæmpe eller binde til nogen menneskelig Tradition eller Forordning imod hans Samvittighed, der havde Scrupel over den Misbrug, som nu almindelig udi den saa kaldede Christenhed gaar i Svang, og fra alt saadant sig afsondrede, saavel fra den ugrundelige Lærdom, som og dens Praxin. For det andet var det og højnødvendigt, at saadanne Skrifter maatte tillades at blive trykkede, derefter den hellige Skriftes og Christi Sind kunde illustrere den Fejl, som sig har indsneget udi Lærdommen med deraf flydende Misbrug og falske Christendoms Udøvelse udi alle modvillige Synder, og da samme Skrifter lade udkomme blandt den gemene Mand og andre. Kunde da alle ikke derved forbedres udi Almindelighed, saa dog nogle udi Særdeleshed, naar de bleve overbeviste, at de tilforn havde bygget paa en falsk Grund; og i hvor faa at disse maatte blive, saa var dog en god og sand Christen bedre end 10 falske Mundchristne og Hyklere. Saa og ligeledes fromme Mænd, som sade udi Læreembedet, og gjerne vilde have den fordømmelige og pavelig Surdejgs Skriftestol afskaffet, som er Aarsag til alle modvillige Synders Vedligeholdelse, uden nogen Synds Afstaaelse, formedelst enhver, som derudi søger Aflad og Syndernes Forladelse. Spørges da: naar samme Skriftemaal blev afskaffet, om Prædikanten da med en god Samvittighed uden at fortørne Gud kunde meddele Communicanten Nadveren, uden han var forsikret, at han var bodfærdig med sine Synders Afstaaelse? Saa svares: uden saadan Bedrings Fornemmelse, og denne endda gaves Nadveren, Brødet og Vinen, saa blev Synderen herved bestyrket udi sit gamle Synds Afguderi |: enten den var høj eller lav, saa begik den et stort Afguderi til sin

Sjæls største fordømmelige Skade :| thi saadan ubodfærdig falskelig søgte Salighed udi et forgængeligt Element, og ikke udi Christo selv med Fornylse og Synds Afstaaelse, som alene er det sande Middel mellem Gud og os til Salighed. Dog videre herom at sige eller slutte, det overlader jeg til enhver oplyst Samvittighed med Guds Overbeviselse udi disse Puncter at giøre og lade, som den for Gud det vil forsvare.

Og til sidst, dersom nogen spørger, af hvad Aarsag jeg for min Person udi saa mange Aar har mig fraholdt fra Kirke og Skriftestol, saa svarer jeg hertil: Aarsagen er denne, at jeg grundig kjendte, at Lærdommen, som der lærtes, havde stor Fejl og var ikke af Christo, fordi Loven med Guds Buds Holdelse blev der ganske ophævet og fornægtet, som sagdes umulig at kunne holdes af en sand Christen, og at gode Gjerninger af en troende ikke nytter til Salighed; Christi Rige med et nyt Creatur udi os blev foragtet og forkastet som et Kætteri, mens vores Salighed sagdes at bestaa alene udi Christi Fortjeneste, saa og udi Sacramenternes Nydelse og Holdelse, som dog alt dette uden Sjæls, Sinds og Aands ganske Forandring er for Gud et vederstyggeligt Afguderi, der gjør et gudsøgende og bodfærdigt Gemytte ganske vildfarende, lunken, kold og afspændig fra Gud, med sine Buds Efterkommelse, som enhver Christen vel veed og har udi Erfaring; thi at holde Guds Bud er for denne ikke tungt, efter Christi Ord, uden alene for alle dem, hvorudi den gamle Adam hersker; dér befindes, at Guds og Christi Bud ere en højst besværlig Byrde, og ganske umulig dem at efterkomme; men ikke for en sand Christen, uanset han vel kjender den gamle Adam med Kjøds og Blods Nykker, imod hvilke han daglig, samt tillige imod Satans og Verdens Forførelser, ligger udi Strid, mens dog ved Christi Kraft beholder Marken, og Syndens Magt svækkes og tager storligen af, at den intet Herredømme mere har udi Menneskene, hvilket jeg ved Guds Naade har udi Erfaring. Derfor har jeg alene

holdt mig til Christum og hans Lærdom, og med hannem alene holdt Nadvere udi Sjæl og Gemytte uden noget andet Middel, som Skriftestol og Altergang; thi jeg storligen tvivlede, at saadan pavelig Aflad og Absolution kunde komme mig til nogen Saligheds Nytte efter Sprogets Indhold 2 Thess: 2, v. 4. og hvad videre. Og kortelig, saa kan ingen forlade Menneskene deres Synder uden alene Gud selv eller den Helligaand udi Apostlerne, hvormed de vare anblæste af Christo, Joh. 20, v. 22, og udi hvem den Helligaand findes, mens vidt fra ikke udi nogen ugudelig.

VI.

Uddrag af Lars Dalhoffs Stambog.

I K. S. 3. R. I, 370 ff. er meddelt et Uddrag af Præsten Jens Rennords Stambog fra 1734, i hvilken man finder talrige Antegnelser og fromme Ønsker fra Medlemmer af den pietistisk-herrnhutiske Kreds, som den Gang fandtes i Kjøbenhavn, og blandt disse et gudeligt Mindeord (dat. Kbhvn. 6. Maj 1734) af en vis Lars Dalhoff. Hans borgerlige Stilling angives ikke; men i den ledreborgske Samling af Haandskrifter (395. Fol.) findes Uddrag af en lignende Stambog, som har tilhørt denne Mand. Antegnelserne i den ere fra de første 8 Maaneder af Aaret 1733, og de tyde paa, at L. Dalhoff ligesom mange andre af den pietistiske Kreds har været knyttet til Hoffet, vistnok i en underordnet Stilling som Lakaj eller noget lignende. Af Stambogen fremgaar, at han i Sommeren 1733 har færdedes i Norge fra Christiania til Trondhjem og derfra tilbage til Sandefjord, hvorfra den sidste Antegnelse i Bogen er dateret. Men det var netop i dette Tidsrum, at Christian VI, ledsaget af et stort Følge, gjorde sin store Norgesrejse, der strakte sig fra Christiania helt op til Trondhjem. — Den Mand, der har gjort Uddragene, har ikke været nogen Ven af Pietisterne, som nogle tilføjede Bemærkninger vise.

Han bemærker, at Antegnelserne findes indskrevne paa hvide Blade i en Bog, der har til Titel:

Güldenens Schatz-Kästlein der Kinder Gottes
 . . . zum 10ten Mal gedruckt. Halle 1731.

Foran i Bogen staar følgende Antegnelse, der viser, at Dalhoff just ikke var nogen grundig Kjender af det tydske Sprog¹).

Dieser Spruchbuch wolles Du, mein Jesu, mir gebrauchen lassen zu deines Namens Verherrlichung und zur Trost und Starckung meiner Glaube und Liebe, und in meiner Totes Nöten wolles du Jesu selbst mein Trost und mein Artz sein, amen.

Anno 1733 d. 22. Jan.

Lars Dalhoff.

Her skal nu først gives en Fortegnelse (ordnet efter Dateringen) over samtlige Bidragydere til Stambogen. Som man vil se, er det for en Del de samme, hvis Navne ogsaa findes i Rennords Stambog, dog er Kredsen ikke saa stor.

1733.

Udat. Jes Hansen.

- Christian Hendrich²), »ein armer Bruder«.
- Maria sl. Wulfs.
- Peter Nicolai Holst.
- Jens Rennord.
- Theodor Wilh. Grothaus, M. H.
- Peder Michelsen og Magdalene Michelsens.
- Anna Christine Piper.
- Hans Hinrich Hagen.
- Jer. Fr. Reuss.
- Niels Vorsager.

¹) Hans Antegnelse i J. Rennords Stambog (K. S. 3. R. I, 380) er paa Dansk, ligesom ogsaa en af Anne Kierstine Dalhoff.

²) Vistnok den foran S. 236 af Sv. Rosén omtalte Person (jvfr. K. S. 3. R. I, 387).

Januar 16. Kbhvn. »Den uværdigste blandt Jesu Strids-
mænd«¹⁾.

- 21. — C. F. Martens.
- Februar 5. — J. G. Becherer.
- 13. — Ole Laursen Møller²⁾.
- 28. — Matthias Stack aus Herrnhut.
- — Christian Stach.
- Marts 1. — Christian David.
- 19. Frederiksberg. A. G. v. Moltke.
- 20. Kbhvn. N. Tønder³⁾.
- Maj 4. Frederiksberg. Jens Holm.
- 5. — A. H. Kuhnin.
- 9. Fredensborg E. C. v. Seudewitz.
- — S. H. v. Warenstädt.
- 10. — Cathrine Marie Buchholtz.
- — B. M. B. de Söhlenthal.
- — A. G. Hichtel.
- 11. Kbhvn. E. Ewald.
- — Nicolai Hinrich Daniel.
- — Henrich Jürgen Nissen, »ein geringer
Bruder«.
- 12. — Jacob A. Splitt.
- Juni 8. Christiania. Jacob Kruse.
- 14. — Kiersti Tors Datter.
- 30. Kongsberg. Aase Helgesdatter Morch, »en tro
Søster i Christo«.
- Juli 5. Christiania. H. J. Holst.
- — Niels Jensen.
- — Karen sl. Freimands.
- 6. — Magdalena Schavenius.
- 10. Rise paa Toten. C. Maria Freimann.

¹⁾ Formodentlig den ovf. S. 299 og fl. St. omtalte Jesper Støvring (jfr. K. S. 3. R. I, 382—3).

²⁾ Se foran S. 82.

³⁾ Nys kaldet til Præst ved Frue Kirke i Trondhjem (Erlandsen I, 68).

Juli 28. Trondhjem. Hans Teilmann¹⁾.

— — — P. Hassing.

August 27. Sandefjord. C. L. Leth.

— — — Christian Jensen²⁾.

Af Mindeordene, blandt hvilke over Halvparten ere i det tyske Sprog, kan følgende Udvalg her anføres.

Wann einer nur recht glauben kann,
 So kann er alles machen,
 Nur Kräfte Christi strengt er an
 In allen seinen Sachen.
 Wann einer nur recht bethen kann,
 So kann er alles haben,
 Denn Christi Schätze sieht er an
 Als ihm erworbnene Gaben.
 Wann einer nur recht lieben kann,
 So kann er alles leiden,
 Nichts kann ihn auf der Creutzes-bahn
 Von Christi Liebe scheiden.

Allerliebster Heiland, hilf dem Besitzer dieses Buchs, mir
 und allen deinen Gliedern würdiglich zu wandeln in unserm
 Beruf in das rechtschafne Wesen und Wahrheit, die in Jesu ist.

Maria sl. Wulfs.

Philipp 3, 13. 14.

Jesus, som har løst Dødens Smerte, kan løse vore Hierter fra alle Creature i denne Verden, at vi med alle Hellige og omsider komme til Helgenes Hvile. Jens Rennord.

Men dend, som er mægtig til at bevare Eder uden Fald og stille Eder for Sin Herligheds Ansigt ustraffelige med Glæde,

¹⁾ Kateket hos ovennævnte Niels Tønder.

²⁾ Kapellan hos ovennævnte C. L. Leth; døde som Sognepræst ved S. Mikkel's Kirke i Slagelse. Baade hans og Leths Mindeord ere paa Tydsk.

dend alleene viise Gud, vor Frelser være Ære og Majestæt, Kraft og Magt baade nu og i ald Ævighed. Amen.

O! Mægtige og alleene viise Gud og Frelser, bevar os i din Magt. Bekræfte os i din Viisdom og frels os baade her og hisset i din Herlighed, at vi som Dine bevarede, bekræftede, frelste maa lofve og priise Dig baade nu og i ald Ævighed.

Peter Nicolai Holst.

Mein lieber Bruder, denck daran, dass der verachtete Jesus von Nazareth sich zu Tode geliebet. Warlich, er wird alle seine Feinde zum Triumph aufführen, und sie sollen sich zum Schemel seiner Füsse legen. Drum wohl allen denen, die für diesen erwürgten Lamme ihr Angesicht im Staub legen. Ach, ich verstehe mich noch nicht recht darauf, aber ich warte durch Seine Ewige Kraft und Gottheit eine Erlösung.

Symbol. Gottheit! meine Hütte zittert,

Aber meine Seele lacht.

Theod. Wilh. Grothus, M. H.¹⁾.

O Jesu, du Herlighedens Herre! O Jesu, du Fredens Første! O Jesu, du Retfærdighedens Soel, opvarm du vore kolde Hierter saaledes ved din Herligheds Soelegantz, at vi i Kraft og Sundhed maa føle din Herlighed i vore Siæle. Ja, søde Herre Jesu, du est det sande Lys, som er kommen i Verden til at oplyse det, som ved Syndefaldet blev formørket. Kiere Jesu, du som i disse Tider har begyndt at lade det sande Lys opgaa i endel Menniskers Hierter og Siæle; ja, søde Jesu, lad dit Lys saaledes udbrede sig i Sandhed, at alle maa nyde Deel i din Herlighed.

K.hafn 13 Februarij Ao. 1733.

Ole Laursen Møller.

¹⁾ M. H. betyder vel Medicus Hauniensis (Stadsphysicus i Kbhvn.). Jvfr. K. S. 4. R. III, 526 ff., 5. R. II, 98. I Ugeskrift for Læger 1907 har Kredslæge K. Carø meddelt en interessant Artikel om denne Mand, især støttet til Meddelelser fra Arkivet i Herrnhut.

Die Liebe ging den schmahlen Weg. Darum, mein lieber Bruder, wollen wir ihn auch gehen; das lasse dir zum beständigen Denckzettel sein und Ermunterung unserer Gemeinschaft.

Kopenhagen 1 Mart. 1733.

Christian David.

Die gerechten werden ewiglich leben, und der Herr ist ihr Lohn, und der Höchste sorget für sie; darum werden sie empfaen ein herrliches Reich und eine schöne Krone von der Hand des Herrn. Denn er wird sie mit seiner Rechten beschirmen und mit seinem Arm vertheidigen. Buch der Weisheit Cap. 5., v. 16. 17. Dieses schreibet zu Andenken

Friderichsberg d. 19. Martii 1733.

A. G. v. Moltke.

Luc. 12, 35—37.

Hvad er det en stor Salighed, Guds Børn haver i Vente, at Jesus vil komme og ej alleniste udfrie dem fra alt ondt, men ogsaa sætte dennem hos sig til bords, ja selv gaa og tiene dennem! Større Ære og Glæde kand jo aldrig optænckes eller begæres end denne, at være hos Jesum, mættes af hans gode og opvartis af hannem. Monne icke derfor billigen enhver Siæl være omhyggelig for at staa paa sin Vagt, vaage udi Bøn, Tro, Haab og Kiærlighed, paa det dend maa findes bereed og indlades blandt de Salige Gjæster? Ach! min trofast, milde og sødeste Frelsere, Herre Jesu Christe, giv, at din Aands Gaver maa jo mere og mere optændes og forøges udi mig og udi denne Boges Ejeres Hierte, og tillad aldrig vore Lamper at udsluckes, men gyd selv immer Olie derudj, at vort Lys ej allene maa være og blive skinnende for andre, men ogsaa brændende i sig selv og os. Din Tilkommelse er visseligen nær, du staar allerede for Dørren, og inden en stacket Tid vil du bancke paa og lade dette Anschrig høres: See! Brudgommen kommer. O! at vi derfor vilde give Agt paa hver din Naades Banchen paa vore Hierter og oplade for dig, at du og siden maa lade op for os. Omgyrte du selv

vore Lænder med Sandheds Belte, og giv os Skoe paa Fødderne med Fredens Evangelii Færdighed, at vi, som det sig bør, maa gaa vor Kampes foresadte Maal, og af Kiærlighed i Forlængsel løbe dig imøde. Amen, ia kom Herre Jesu! Kom snart til din uværdige Tiener

og Monsr. Dalhoffs forbundne i Troen

Kiøbenhafn 20. Martii 1733.

N. Tønder.

Johannes an den Brust, Maria an den Füßen, thun alle beyde nichts als Jesum zu geniessen, seyndt beyde wohl daran. Ach könt ich doch auch von mir Selbst gantz losz in allem müszig werden, und irrete mich nichts, fühl (? fiel) auch der Himmel ein. Dieses schreibt zum Andencken eine geringe Magdt des Herrn

B. M. B(aronin) de Söhlenthal.

Friedensb. d. 10. Maji.

Psal. 46, 2—6.

Kiere Ven og Broder, vi see heraf, hvor tryg den Siel kand være, som tør forlade sig paa den levende Gud. Jord og Vand, ja Himmel og Helvede er i hans Vold, og hand styrer alt efter sin Behag og til deres Gavn, Trøst og Glæde, som høre ham til, og i Tillid til hans Navn elske ham. Den trofaste Gud, som har forsikret os om sin inderlige Kærlighed, Naade og Trofasthed i Chr. Jesus, hand styrke og stadfæste Dem i Troen, paa det De kand være tryg og rolig, i hvad Dem hændes kand.

Dette skriver til Opmuntring

Kbhafn, d. 11. Maji 1733.

E. Ewald.

Apocalypseos 2 v: 20.

Men jeg haver nogle faa ting imod dig, at du lader den qvinde Jesabel, som siger sig selv at være en Prophetinde, lære og forføre mine tjenere.

Jesu, Du er al min Glæde,
 mens ieg her i Verden er,
 jeg vil altid om Dig qvæde;
 thi til Dig staar min Begier.
 Lad kun Verden mig foragte,
 det kand intet skade mig;
 thi naar vi det vil betragte,
 huor Guds Søn maat' iammerlig
 udstaa megen Spaat og Plage,
 mens han udi Verden var —
 derfor skal vi ey forsage.

Niels Varsager.

Matth. 11, 12.

Himmeriges Rige lider Vold, og de, som giøre Vold, rycke
 det til sig.

O naadige Gud, gjør Vold paa vore Hierter med din
 Naade, at vi maa giøre Vold paa Himmelen og rycke den til os.

Tronhiem d. 28. Julii 1733.

Hans Teilmann.

Afskriveren har tilføjet følgende Bemærkning om Bogens
 Skjæbne (formodentlig efter Ejerens tidlige Død):

Alt dette er rigtigt skreven efter den forommeldte Bog,
 som Fru Doctorinde Fosses, logerende til Fru Cancellie-
 Raadinde og sal. Borgemæster Vivets laante min Hustrue
 den 22. Dec. 1735. Hr. Doct. Foss har laant Bogen, som
 en af de ringeste hellige Piger har solgt, og laante hand
 den til en af sine Venner, som imod hands Villie bragte
 den op paa Rentekammeret, hvor Etaz-Raad Tott¹⁾ bød
 40 Rdr. for den. Men Doct. Foss, som fik at vide, at
 Bogen mod hans Consens var bragt om Bye, obligerede
 den, som havde laant bemeldte Bog, at levere ham den
 tilbage, referente Fru Doctorinde Fosses til min Hustru.

¹⁾ Den bekendte Bogsamler.

VII.

Conrad Frederik Martens.

Blandt de af den religiøse Brydning stærkt berørte Personer forekommer baade i Dalhoffs og Rennords Stam-bøger ligesom i andre Optegnelser fra hin Tid¹⁾ Fuldmægtig C. F. Martens. Da hans religiøse Udvikling (Pietist—Separatist—Herrnhuter) er typisk for ikke faa af hans samtidige, skal en i Arkivet i Herrnhut forefunden Udsigt over hans Levnedsløb her meddeles:

Unser l. Br. Conrad Friedrich Martens war d. 28ten Mart. 1683. auf Stursbüll Hof²⁾ im Haderslebischen geboren. Aus seinen hinterlassenen Papieren können wir von seinem Gang durch diese Zeit folgende Nachricht geben:

Ao. 1696. kam er bei einem gräflichen Cassirer auf Gravenstein, woselbst damals sein Vater Schloss-Küster und Schulhalter war, in Dienste. Bald darauf begab er sich bei dem Organisten daselbst in die Lehre. Der dasige Hofprediger nahm sich seiner herzlich an und preparirte ihn zum Abendmahl. Er hat sich nachher noch oft erinnert, wie zuversichtlich er damals zum Heiland hätte beten können.

Ao. 1700. kam er nach Falster in Dänemark auf die Amtsstube; so scharf er auch hier gehalten wurde, so regte sich gleichwohl das Jugendverderben bei ihm. Weil er aber die Bibel und fromme Prediger lieb hatte: so blieb er doch bei den meisten Leuten in dem Credit der Frömmigkeit. Ao. 1703. kam er als Schreiber in den Hofkeller nach Copenhagen. Unter allen Ausschweifungen empfand er doch manche Gnadenzüge an seinem Herzen, und fasste sonderlich, so oft er zum Abendmahl gehen sollte, den Vorsatz, sich von ganzem Herzen zu bekehren,

¹⁾ Se foran, S. 321 og fl. St.

²⁾ I Oxenvad Sogn i Nordslesvig.

hatte auch an den damaligen erweckten Seelen am Königl. dänischen Hofe Liebe und Hoehachtung, und wusste sich übrigens bei Hohen und Niederen an demselben beliebt zu machen. Nach einigen Jahren wurde er zuerst bei dem damaligen Kronprinzen Christian dem 6ten und sodann bei dem Könige selbst Mundschenk. Von Ao. 1719—1723 diente er als Gevollmächtigter in der Königlichen Zollkammer. Ao. 1725. kam er bei dem fleissigen Besuch der Predigten von neuem zum Nachdenken, und er glaubte damals, er würde bald heimgehen, worüber er sich mehr freute, als ängstlich war. Nachher aber geriet er in einen gesetzlichen Zustand. Weil er um des gewöhnlichen Eideswillen keine Königliche Bedienung mehr annehmen wollte, so begab er sich an dem Hofe der Fürstin von Ost-Friesland als Hof- und Kellerschreiber in Dienste, wo man ihm alle Gewissensfreiheit versprach.

Die [Brüder-]Gemeine hatte er von der Zeit an, da er einige Notiz von derselben bekommen hatte, so lieb, dass er alle seine Dienste aufzugeben, als darinnen im mindesten wider seine Erkenntnis zu handeln, feste entschlossen war. Da inzwischen viele der damaligen Erweckten Gnade erlangt hatten, so mühte er sich auf alle Weise von derselben gleichfalls versichert zu werden. Er studirte Tag und Nacht darüber, und suchte im N. Testament nach, was eigentlich der selig machende Glaube sei, wurde auch von der Wahrheit des Evangelii in seinem Verstande so überzeugt, dass er solche auch andern demonstrieren konnte, nur hatte sein eignes Herz noch keinen Genuss davon. Ao. 1730 wurde er zuerst mit einigen Brüdern von der Gemeine, insonderheit dem seligen Tobias Friedrich und unserm Br. Melch. Zeisberger, persönlich bekannt. Ao. 1734 kamen die schwedischen Separatisten nach Copenhagen. Aus Mistrauen gegen die Pfarrer fiel er ihnen in vielen Stücken bei, ging auch 2 Jahre lang nicht zum Abendmahl; seinem Herzen fehlte aber immer noch die wahre Ruhe. Er übersetzte verschiedene Lieder

der Gemeinde ins Dänische, verfasste auch selbst die gewöhnlichen Evangelia und Episteln in kurze Lieder, mit einigen Seufzern begleitet. Weil er sich nicht gerne betrügen wollte, so hatte er sich selbst eine Heils-Ordnung vorgeschrieben, nach welcher er erst den Beweis einer neuen Creatur an sich sehen wollte, ehe er an dem Heiland glaubte. Darüber wurde er durch ein Schreiben unsers l. Br. Leonhards (Dober) bedeutet, der ihn unter andern versicherte, dass er dadurch die Pferde hinter den Wagen spannte. Der 13ten März 1738 war für unsern seligen Bruder ein besonderer Tag des Heils. Denn als er in der Stille darüber dachte, woran es ihm doch eigentlich fehlte, wurde es ihm klar, dass er an die Versöhnung des Heilands glauben müsste. Zugleich fielen ihm die Sprüche: »Siehe, das ist Gottes Lamm, das der Welt Sünde trägt etc. Gott war in Christo und versöhnete die Welt mit ihm selber« etc. so lebhaft aufs Herz, als ob er sie nie gehört hätte. Sein Herz sagte Ja und Amen dazu, nun war ihm der Glaube leicht, und er fühlte eine solche unaussprechliche Seligkeit, dass er wie ausser sich war. Die Erweckten, denen er erzählte, was für eine Gnade ihm widerfahren sei, wollten ihm solches kaum glauben, weil er zu leicht dazu gekommen wäre: allein ohngeachtet ihn sein Verderben nachher manchmal in Verlegenheit brachte, so blieb er doch seiner Sache gewiss. Von diesem seligen Vorgang schreibt er in einem Briefe, den er im März Ao. 1739, von Copenhagen an die Gemeinde ergehen lassen, unter andern folgendes: »Der Heiland hat meinen vieljährigen Unglauben, da ich unter gesetzlichem Wirken dahin ging, zernichtet, mich die Versöhnung in seinem Blute erkennen und glauben lassen, und auf einen seligen Weg gebracht, wo die Seele Nahrung findet«.

Als Ao. 1739. d. 14ten Sept. die Gemeinschaft der Geschwister in Copenhagen zu Stande kam, war er nicht nur ein Mitglied derselben, sondern that auch selbst hülffliche Handreichung dabei, und kam von der Zeit an mehr auf

die Sünderspur und in einen seligen Gang. Als unsere selige Mamma (Erdm: Dor: v. Zinzendorf) und ihre Gesellschaft 1741 sich in Copenhagen befand, so brachte er sein Verlangen an, zur Gemeinde zu kommen. Ob ihm nun gleich solches für diesmal nicht gewährt wurde, so suchte er doch Ao. 43. nochmals drum an und erhielt dazu Erlaubnis. Da Geschw. Praetorius Ao. 44. nach Marienborn reisten, so begleitete er sie und kam d. 1ten Mai daselbst an, als bald darauf der Synodus seinen Anfang nahm. Am 24ten Mai gelangte er zum heil. Abendmahl, und d. 15ten Jun. wurde er mit 50 Brüdern und 25 Schwestern zur Acoluthie angenommen. Nach einem kurzen Aufenthalt auf der Ronneburg, in welcher Zeit er zum grossen Segen für sein Herz zu dem led. Brüderbund gekommen war, wurde er d. 24ten Aug. dem Herrnhagschen led. Brüderchor von Br. Johannes (v. Wattewille) als Vorsteher vorgestellt und am 6ten Sept. dazu eingesegnet. Als Ao. 45. d. 26ten Aug. das Brüder-Gericht erneuert wurde, so wurde er zum Vicerichter ernennet. Den 3ten Oct. desselben Jahrs trat er das Vorsteheramt an Br. Gammern ab, und wurde des Br. Jorde Gehülfe in der Chorarbeit.

Im Jan. 1746 erhielt er einen Ruf nach Herrnhut, den Secret. Moscherosch abzulösen. Nachdem er aber am 25ten März hieselbst angekommen war, so wurde er am 5ten Jan. 1747 zum Vorsteher des led. Brüderchores verordnet, welches ihm viel gemüthlicher war als der andre Posten. Ao. 1750. war er hier Gemeinjünger, und den 6ten Dec. desselben Jahres wurde er zum Diacono der Brüderkirche eingesegnet. Ao. 52 d. 23ten Dec. that er auf der Gasse allhier einen überaus schweren Fall, so dass weder er noch andre Geschwister dachten, dass er wieder aufkommen würde, wie er denn auch davon noch immer an seiner Hüfte eine schmerzhaftige Erinnerung zurück behielt.

Unser seliger Br: hatte die Gnade, dem Heiland und der Gemeinde auf mancherlei Weise zu dienen. Sobald

er mit den Brüdern in Copenhagen bekannt worden war, so suchte er der Sache des Heilands beförderlich zu sein, wie er denn unsern Brüdern, welche den Heiden in St. Thomas und Grönland den Tod des Herrn verkündigen sollten, von Anfang an und also seit Ao. 32. mit Rat und That treulich und angelegentlich an die Hand gegangen, und seine Treue bei unsern ersten Heidenboten noch im lieblichen Andenken ist. Weil er am Königl. dänischen Hofe und im geheimen Conseil Zutritt hatte: so bekam er da manche Commissiones vom sel. Jünger (Zinzendorf) auszurichten, lehnte bei der Gelegenheit manche Beschuldigungen ab, und gab der Wahrheit freimütige Zeugnisse. In allem, was ihm aufgetragen wurde, seit er in der Gemeinde war, bewies er die grösste Pünktlichkeit und Treue. Insonderheit wird sein Andenken unsern led. Brüderchoren jederzeit im Segen bleiben, als welche seinem Fleiss, Treue und Acuratesse die nunmehrige ordentliche Einrichtung ihrer Diaconie grösstenteils zu danken haben. Er war der erste, welcher der in diesem Teile sonst obgewalteten Unordnung durch eine ordentliche Haushaltung und richtige Buchhaltung abhalf, und, durch seine Präcision, den led. Brüdern Credit verschaffte. Seinem Exempel folgten dann auch die led. Brüdervorsteher in andern Gemeinden, und weil er auch treulich Brüder zuzog, welche dann in andern Chören die Diaconie auf gleiche Weise übernahmen, so erstreckt sich der Nutzen hievon über alle Gemeinden und bis nach America. Ausserdem dass er 10 Jahre led. Brüder Diaconus allhier war, so diente er auch der Gemeinde, wo er konnte, bis man ihm nach gethaner Arbeit, unter welcher er mit Ehren grau worden, gerne die Ruhe gönnte. In diesem seinem Sabbath besuchte er sowohl seine Chorbrüder als andere Geschw. fleissig, und er genoss ihrer aller Liebe. So lang es ihm möglich war, besuchte er die Gemein-Versammlungen unausgesetzt, und besonders war er ein Liebhaber der Kinder-Versammlungen und darin andern zum Exempel und

Erbauung. Auch las er die Wochen (Gemeinnachrichten) fleissig, oder liess sich dieselben vorlesen. Bei Gelegenheit derselben hielt er oft mit seinem eigenen Herzen ein scharfes Examen. Er war ein offenes und gerades Herz, hatte nicht Gefallen an sich selber, hielt über alles, was ihm bedenklich vorkam, gleich Bande¹⁾, und schloss sich auch einigemal selber vom Abendmahl aus; er ging aber mit alle seinem Elend zu seinem Versöhner als ein Sünder, und erfuhr auch reichlich den Trost der Gnade. Auf seinem 11. monatlichen Krankenlager, welches manchmal sehr schmerzhaft war, blieb er geduldig, freute sich über den Besuch der Brüder, und liess sich aus den Wochen vorlesen. Als er einmal mit dem Heilande sünderrhaft über sein Herz ausgeredet hatte, fiel ihm der Vers sehr lebhaft aufs Herz: »Lass endlich deine Wunden mich trösten kräftiglich, in meinen letzten Stunden, und das versichre mich, weil ich auf dein Verdienst nur trau, du werdest mich annehmen, dass ich dich ewig schau.« Das letzte Gemein-Abendmahl, welches er auf seiner Stube mit einigen andern Kranken genoss, war ihm zu grossem Eindruck, und er dankte dem Heiland gar kindlich dafür. An den Weihnachts-Feiertagen nahm er fröhlichen Anteil, und erkundigte sich fleissig, was in den Gemein-Versammlungen vorgekommen wäre.

In der Neujahrsnacht Wache gab er genau Acht, wenn es um 12 blasen würde, damit er in Gemeinschaft der ganzen Gemeinde in dieses Jahr treten möchte. Bald darauf fing er an die Sprache zu verlieren, und lag wie im Schlummer.

Den 2ten besuchte ihn unser I. Johannes v. Wattewille, und machte einen herzlichen Abschied mit ihm, insbesondere mit dem Stossgebetchen²⁾: O mein trauter Herre, gieb mir nur, was du verdient etc. Der Kranke ermannte sich

¹⁾ Et herrnhutisk Udtryk for Unterredung mit dem Herrn.

²⁾ En kort ivrig Bøn til Gud i Nød, et Hjertesuk.

dabei, reichte dem Br. Johannes die Hand, küsste ihn und nahm von ihm Abschied. Etwa eine halbe Stunde darauf kam der selige Moment, da er under einer lieblichen Liturgie und einem seligen Gefühl mit dem Segen seines Chores, im 80ten Jahr seines Sterbens-Lebens, in Jesu Arm und Schoos erblasste.

*

*

*

Næst Lorenz Prætorius¹⁾ er C. F. Martens vistnok den Mand, der udfoldede den betydningsfuldeste Virksomhed ved Grundlæggelsen af »Brødersocietetet« i Kjøbenhavn 1743. Allerede tidligere havde han været en god Støtte for de til Dansk-Vestindien bestemte herrnhutiske Missionærer, hvis Afsendelse fra Kjøbenhavn han havde antaget sig med megen Omhu²⁾. Den lille Digteraare, han havde, satte ham i Stand til at skrive tydske Salmever, der med Glæde benyttedes af Brødrene ved deres Menighedskonferencer. Den 22. Sept. 1739 skriver Prætorius saaledes til Fr. Neisser i Herrnbut: »Den 20. Sept. havde vi vor første Menighedskonference; først blev nogle Vers afsungne, som Ældste Martens havde forfattet.« Ogsaa senere omtales lejlighedsvis de Vers, Martens forsynede Brødrene med ved deres Sammenkomster.

¹⁾ Om denne mærkelige, af det kbhvske Brødersocietet højt fortjente Mand s. D. biogr. Lex. XIII, 302.

²⁾ Jvfr. Dewitz, Dänisch Westindien, S. 120. Oldendorp, II, 460.

Fra den religiøse Brydningstid i Aarene o. 1725—50.

Af **Kn. Heibergs** Samlinger ved **H. F. R.**

I.

Kjøbenhavnske Forhold 1731—32¹⁾.

Grev Zinzendorf maatte i Juli 1731 drage hjem til Tyskland uden at se sin kæreste Drøm, et ret kristeligt Universitet i Danmark, opfyldt. Hans Besøg i København blev dog paa anden Maade betydningsfuldt nok. I København forefandt han nemlig en mindre Vennekreds af »opvakte«, og han og hans Ledsageres Besøg blev af stor Betydning for denne Kreds. Derimod er det en stor Overdrivelse, naar man lader Zinzendorf være den egentlige Ophavsmand til det aandelige Røre i København; det havde, som tidligere paavist, ogsaa andre Kilder. Men Zinzendorf gav Bevægelsen et kraftigt Stød fremad. Selv i Fyr og Flamme forstod han som faa at tænde andre i Brand, og mange af dem, der i de følgende Aar sluttede sig til de »opvakte« Kreds var stærkt paavirkede af den veltalende Greve. Heller ikke er det helt rigtigt, naar der er bleven sagt, at Zinzendorf i København tilvejebragte en Organisation af de vakte²⁾. Ganske vist velsignede han Natten før sin Afrejse Baronesse Söhlenthal, Kadet Henrik Langhorn

¹⁾ Det efterfølgende er en Fortsættelse af den Fremstilling, som er givet i Kh. Saml. 5. R. III, 436—67.

²⁾ Koch S. 152, efter Ussing, Kirkeforfatning I, 304.

og vistnok Lakej N. Hinrich Daniel til »trofast at tage sig af de andre«¹⁾, hvilket de sikkert ogsaa trolig har gjort; ialtfald hører vi om Langhorn, at han »gik omkring i Byen og prædikede«²⁾; men Forsamlingerne blev ikke egentligt organiserede derved. En Organisation kom først i Stand hen paa Efteraaret, da de to herrnhutiske »Brødre«, Tobias Friedrich og Melchior Zeisberger kom til København. Men Sindene var ved Zinzendorfs Besøg komne i Bevægelse, ogsaa hos de ikke opvakte. Hidtil havde man ladet »de opvakte« gaa for, hvad de var; nu blev man bange for, at de vilde vække Forstyrrelse i Kirken.

De opvakte følte sig i høj Grad i Taknemlighedsgæld til Zinzendorf: »Herren være lovet, som har ført Deres Excellence her til Danmark, thi Guds Børn, som tidligere ulmede her og der som enkelte Gløder i Asken, dem har De bragt sammen, saa at der nu er opstaaet en stor Ildebrand«, saaledes skriver Lægen ved Vajsenhuset Theodor Vilhelm Grothaus til Zinzendorf 6 Uger efter hans Afrejse. Men samtidig mærkede Medlemmerne af den lille opvakte Kreds allerede, hvor vanskelig deres Stilling var; paa den ene Side begyndte mange at søge til dem, fordi man mente, at de havde Hoffets Beskyttelse, og paa den anden Side begyndte Kongen og Regeringen at blive bange paa Grund af den Bevægelse, de opvakte foraarsagede.

»Ak Hr Greve«, sukker Grothaus, »De og Deres hele Menighed maa bede for vor endnu meget lille københavnske Flok, at Egensindets røde Drage ikke skal indsnige sig i Forsamlingerne; thi mange begynder allerede at tale vort Sprog, og lægger an paa at slutte Forbund med os, fordi de tro, at denne nye Religion (saaledes kalder de disse gamle Sandheder) finder Approbation hos det kongelige Herskab og nogle af de store ved Hoffet«.

Men Grothaus ser ogsaa Faren fra den anden Side: »Tibi in aurem dico«, skriver han, »vort Hof er ganske

¹⁾ Spangenberg, *Leben Z.'s*. 695. Bericht von etc. A. H.

²⁾ Daniel til Zinzendorf.

bange for, at der skal opstaa et Oprør blandt Undersaatterne, fordi det gemene Folk skriger, at man vil paatrænge dem en ny Religion imod Legem nostram Regiam, der støtter sig paa den augsburgske Konfession. Og Tempel-Herrerne er bange for Kjole og Krave og raaber allerede Mord og Brand og søger paa alle mulige Maader at stoppe de gennemhullede Gærder, at de smaa Ræve ikke skal ødelægge Vinbjerget«¹⁾).

Stemningen mod de opvakte steg mere og mere. At de undertiden holdt Bønnemøder sammen ude i Skoven, gav Anledning til, at man beskyldte dem for at prædike i Skoven og for at knæle for de høje Træer og tilbede dem. Ligeledes blev der paastaaet, at de knælede og bad paa alle Trappegange, paa Torvet o. lgn. Steder. De hyppigste Beskyldninger var dog, at de opvakte »begyndte en ny Lære og ganske foragtede den ordentlige Kirkelære«, at de vare »Fantaster, Enthusiaster, foragtede de andre og ansaa sig selv for bedre og fuldkomne«²⁾).

Mere rolig blev Stemningen ikke, da de to omtalte herrnhutiske »Brødre« kom til København. Den 29. August 1731 havde Menigheden i Herrnhut bestemt, at Tobias Friederich og Melchior Zeisberger skulde drage til Danmark og Sverige, og allerede den 30te er de paa Rejsen³⁾. Var noget besluttet i Herrnhut, sattes det strax i Verk. Rejsen skete til Fods. Omtrent 26. September kom de til København⁴⁾, hvor de blev i henved 3 Maaneder. De færdedes i denne Tid i den opvakte borgerlige Kreds og fik, i Lighed med Ordningen i Herrnhut, indført, at Mændene og Kvinderne begyndte at holde Forsamlinger hver for sig. Baronesse Söhlenthal udtrykte det i et Brev til Zinzendorf (²³/₁₁ 1731)

¹⁾ Grothaus til Zinzendorf ²⁸/₈ 1731 (A. H.).

²⁾ Baronesse Söhlenthal t. Z. ¹¹/₉ 31.

³⁾ Diarium von Herrnhut. Hos Lundbye S. 37 sættes deres Afrejse fejlagtig til Slutningen af September.

⁴⁾ Den 26. Okt. skriver Baronesse Söhlenthal til Z., at de har været fire Uger i Kbhvn.

paa følgende Maade: »De har bragt den lille Kristi Menighed her i en god Orden med Hensyn til dens Forsamlinger«; men hun tilføjer med et Suk: »Hvad Adskillelsen har kostet for Møje, og hvorledes Satan har forhærdet Guds Børn derimod, kan De ikke forestille Dem!«. Noget saa uvant som denne Adskillelse vilde man ikke finde sig i. Selv de, som Baronessen kalder »Guds Børn«, beskyldte de fremmede Gæster for, at »de søgte at indføre et Pavedømme«, saa Baronessen saa', hvorledes »Fjenden« prøvede at »forvirre Guds Børn«. Dog siger hun: »Vor stærke Sejrs-helt Jesus Christus oversaa alt med sin Barmhjertigheds Øjne, saa', hvori de svage overilede sig, og fratog den stærke bevæbnede Sjæle-Fjende hans Magt, og styrede med sin hellige Aand alt derhen, at det nu Gudskelov er kommet i den Orden, at Mændene have skilt sig ud«. Den herrnhutiske Adskillelse af Mænd og Kvinder ved Forsamlingerne staar saaledes for Baronessen som en guddommelig Ordning.

Mændene samlede sig nu en Tid i Stormgade hos Lakaj Daniels Svoger, Nicolai Andersen Qnast, Taffeldækker hos de kongl. Pager. Dennes Hustru, Marie Elisabeth Quastes, vilde imidlertid være tilstede ved Møderne i hendes eget Hus, hvad Baronesse Söhlenthal i sit ovennævnte Brev til Zinzendorf beklager, da det kunde give Anledning til Spot, og de andre opvakte Kvinder kunde stødes derved. Disse skulde samles hos Pastor Ewalds Svigermoder, Marie sl. Matthis Wulfs, som, da Baronessen foreslog hende det, strax var villig til at modtage dem.

Det endelige Resultat af Tobias Friedrichs og Zeisbergers Ordningsforsøg blev, at Mændene skulde samles to Gange om Ugen hos Quasts og een Gang om Ugen hos Bogholder Hammecke paa Sæbesyderiet ved Stranden, Kvinderne to Gange om Ugen hos Madam Wulfs. Desuden holdt Pastor Rohne, hvad dog ikke var noget nyt, hver Søndag Aften en Tale hos Baron Söhlenthals; men om de borgerlige har haft Adgang hertil, er tvivlsomt. Der var stadig et bestemt Skel mellem Forsamlingerne i Hof- og Borger-

kredsene (som da Zinzendorf var i Kbhvn.). I sidstnævnte Kreds havde man indrettet en Samfunds- og Fattigkasse, hvortil Zinzendorf havde lagt Grunden ved en Pengegave.

Ved Forsamlingerne bad og sang man samt læste i Skriften; de, der havde Gave dertil, udlagde Ordet, og man talte »hjerteligt og grundigt« sammen om Guds Naadeførelser. Friederich og Zeisberger har vel været de hyppigste Talere, indtil de den 18. December rejste til Stockholm i Selskab med en fhv. Hofbagersvend og ledsagede til Helsingør af Gert Hansen, Informator ved Vajsenhuset. Efter deres Afrejse gik Forsamlingerne deres Gang; men snart begyndte de at vække større Opmærksomhed. En af Forsamlingsfolkene, den tidligere nævnte Lakaj H. Daniel skriver 5. Jan. 1732 til Zinzendorf: »Præsterne begynde igjen paa Prædikestolen at advare Folk mod Forsamlingerne og formane til at vogte sig for de skinhellige, Egenretfærdighed søgende Hyklere«.

Det er vel sandsynligt, at det har været de ivrige ortodoxe Præsters Hensigt med deres heftige Taler og Fordømmelse af Forsamlingerne at indgyde Kongen Frygt for dem og bevæge ham til at udstede Forbud imod dem. I ethvert Tilfælde blev der ved disse heftige Udfald vakt et stærkt Røre i Befolkningen, og særlig blandt Studenterne, der gjentagne Gange (i Jan. 1732) paa en lidet sømmelig Maade forstyrrede de Forsamlinger, der holdtes hos ovennævnte Quast og Hammecke¹⁾.

¹⁾ Se Beretningen foran, S. 288 ff. En anden Beretning om Opløbene findes i et Brev fra Fru Söhlenthal til Zinzendorf, hvori hun fortæller, at Studenterne rottede sig sammen med andet løst Pak, saa de var nogle hundrede i Tallet, der i ondt Raseri gjentagne Gange gik løs paa Quasts Bollig og med »Gottes erbarmlichen Lästerungen« slog Døre og Vinduer ind, raabte Mord i Gaden, hvorved de satte hele Byen i Bevægelse, kastede Snavs i Ansigtet paa Md. Quast og søgte at bevæge Husværten til at sætte sine Lejere ud, hvis de ikke ophørte med Sammenkomsterne. — Det er dog vel sandsynligt, at Fruen, der havde en levende Fantasi og ikke selv havde været Øjenvidne, har brugt vel stærke Udtryk. I ethvert Tilfælde har hun ikke omtalt, at Præsten E. Ewald ved

Under disse Forhold mente Biskop Worm, der som bekjendt var en, om end forsigtig, saa dog bestemt Modstander af Pietismen, at der nu var Lejlighed til at slaa et Slag, hvorfor han gik til Kongen og forestillede ham, at der burde gjøres noget for at standse de gudelige Forsamlinger, der var Anledning til saa beklagelige Opløb og Uroligheder. Han foreslog derfor at forny Konvertikelforordningen fra Frederik IV's Tid¹⁾, om end maaske noget formildet. Kongen bad ham da at gjøre et Udkast til en saadan Forordning, og da Biskoppen snart fremkom med et saadant, tilstillede Kongen 3. Febr. 1732 Statsminister Iver Rosenkrantz Udkastet med den Bemærkning, at han kunde udsøge, hvad han fandt brugeligt deri²⁾. Da Sagen allerede Dagen efter behandlede i Conseilet, er det imidlertid sandsynligt, at Rosenkrantz i alt væsentligt eller vel endog uden Ændringer har holdt sig til Biskoppens Udkast. I ethvert Tilfælde forelagde Conseilet Kongen følgende Forordning til Underskrift³⁾:

C. VI^{tus}.

G. a. v. Eftersom Vi siden vores Regjerings Tiltrædelse intet haver mere haft for Øyen end at opfylde dend alle christelige Konger særdelis paaliggende Pligt, at haandhæve den sande Gudsdyrkelse i vores Riger og Lande, og at befordre Guds frygt, Dyd og alt det, som kand være til Opbyggelse: Og Vi til den Ende med allerstørste Flid fornemmeligen have ladet os være angelegen at see Kirker og Skoler med retsindige og dygtige Prædikantere, Lærere og Betientere forsynede, saa og de hid og did forfaldne Kirker, saa vel i vores ved sidste Ildebrand saa haardt hiemsøgte Kongelige Residentz-Stad Kiøbenhavn, som overalt i Danne-

sin modige Optræden og kraftige Ord fik Tumultuanterne til at skamme sig og trække sig tilbage, den Gang de vilde forstyrre Forsamlingen hos Hammecke.

¹⁾ Kh. Saml. 5 R. II, 318—9.

²⁾ Kh. Saml. 5 R. II, 320 (hvor 1731 er en Trykfejl for 1732).

³⁾ Ledreborgske Mnskr. Nr. 398 Fol.

mark og Norge, tillige med Universitetet og dets Bygninger, Skoler og andre til Gudelig Brug destinerede Huuse, af deris Støv at faa opreiste og opbygde; Vi derhos ogsaa finde, at til at befordre og stadfæste en sand, for ald Skrømt og Hyklerie reen bevaret Christendom intet er nødvendigere, end at god Orden og Skik som det rette Kiendetegn paa den christelige Eenighed, der til Kirkens og Statens Fred og Rolighed saa uforbigiengelig er fornøden, udi ald udvortes Kirke-Skik og Guds-Tieneste bestandig bliver erhholdet: Men Vi nu med ikke liden Mishag maa fornemme, at der i fornævnte vores Kongelige Residentz-Stad skal have vist sig en og anden Uorden og Tumult formedelst de Forsamlinger, en Deel Folk i adskillige Huuse, for at holde en særdelis Guds-Tienste og Andagt, uden Fornødenhed have anstillet, da alle og en hver paa Søn- og Helligdagene og i de anordnede offentlige og daglige Bede-Timer kunde søge Kirkerne og der, saa vel som ogsaa i deris egne Huuse, en hver for sig med deris Familier og Tieneste-Folk uformeent kand holde deris Andagt. Da efterdi ovenbemeldt egen-opfundne Conventer og Forsamlinger ey alleniste kunde forårsage Tumult, Opløb og andre skadelige Følger, men endog give Anledning til adskillige Vildfarelser imod Guds hellige Ord og den sig derpaa grundende reene, uforandrede Augsburske Confession, hvilken vi nest Guds Hjelp og Bistand i vore Riger og Lande kraftig og i alle Maader ville viide haandhævet og mainteneret; saa ville Vi hermed have alle Forsamlinger og Samqvæm, som sammenløbende Folk uden for Kirkerne imellem sig indbyrdis, for at holde nogen særdelis Guds-Tieneste, anstille, alvorligen og strengeligen forbudne, og saafremt nogen skulle understaa sig samme i sit Huus eller Værelse at holde og tilstæde, da skal de, som i saa Maader betrædes, efter Sagens forefindende Beskaffenhed ansees og straffes som vores Mandaters modtvillige Overtrædere. Hvor over vedkommende alvorligen haver at holde, og byde Vi hermed og befale Os Elskelig Præsident, Borge-mestere og Raad i vores Kongelige Residentz Stad Kiøben-

havn, at de dette vores Forbud paa behørige Stæder til alles Efterretning lade læse og forkynde, da ogsaa Biskoppen over Siellands Stift, os Elskelige Hr. Christen Worm, strax haver at føye den Anstalt, at samme paa Prædike-Stolene i bemelte vores Residentz Stad vorde kundgiort og oplæst, paa det alle og en hver kunde viide sig derefter at rette og for Skade at tage vare. Givet etc.

Hvis Kongen havde givet denne Forordning sit Bifald, vilde den ganske have kunnet tilintetgjøre Forsamlingerne. Den var kjendelig et ortodox Forsøg paa at dreje Kongens Kirkestyrelse i udpræget konservativ Retning; den var som en Medekrog, hvorpaa den for Uro ængstelige Konge skulde fanges. Men Kongen lod sig, da det kom til Stykket, ikke fange. Han underskrev ikke Udkastet. »Ved Guds Tilskyndelse i Kongens Hjærte faldt Sagen langt subtilere ud, end Fjenderne havde tænkt sig«, skriver Baronesse Söhlenthal til Zinzendorf. Under det ovenfor meddelte Udkast findes nemlig følgende Tilføjelse:

NB. Den 4 Februarii A° 1732 er Hans May^t af det Geheime Conseil efter denne Concept bleven forelagt een reenskreven Forordning til allernaad: Underskrivelse; men i den Sted har det allernaad: behaget Hans May^t herom under d. 5 Februarii næstefter at lade expedere 2de Ordres, den ene til Magistraten i Kiøbenhavn, og den anden til Biskop Hr. Christen Worm, og har det Kongl: Geheime Conseil befalet denne Concept til ovenmeldte Forordning i Registrant-Bogen at indføres, om endskiønt den ikke blev expederet.

De to omtalte »Ordres«, der findes meddelte i Kh. Saml. 5. R. II, 320—1, ere af ret forskjelligt Indhold¹⁾. Den ene

¹⁾ Det er ganske urigtigt, naar J. Lundbye (Herrnhutismen S. 41) siger, at Worm havde »inspireret« disse to Anordninger, der meget mere maa tilskrives Kongens personlige Indgriben.

indeholder Befaling til Politimesteren i Kbhvn. om at advare Beboerne af Huse, hvor Forsamlinger vare holdte, om ikke at tilstede, at der hos dem holdtes Møder, i hvilke den hellige Skrift forklaredes, noget, der bedre kunde ske i Kirkerne. Den anden Befaling var rettet til Biskoppen, som skulde paalægge Præsterne, at de ikke maatte tale for eller imod Forsamlingsfolkene. Kongen havde altsaa kjendelig taget Afstand fra Biskop Worms langt videre gaaende Forslag, og havde i det hele udtrykt sig saaledes, at der kunde være noget i den Forklaring, som Pietisterne gav, at det kun var Uordenerne og ikke selve Forsamlingerne, Politimesteren skulde søge at hindre. Det er ogsaa kjendeligt, at Ordren til Politimesteren ikke er bleven almindelig publiceret, saa de, der holdt Forsamlinger, maaske endog kunde undskylde sig med, at de ikke vare blevne advarede¹⁾. Det er heller ikke tvivlsomt, at der senere er blevet holdt Forsamlinger i Kjøbenhavn, om end i Stilhed og saa vidt mulig med Undgaaelse af det kriminelle Punkt, »Forklaring af den hellige Skrift«.

Et Vidnesbyrd om, at Regeringen var bleven opskræmmet ved de Uroligheder, som Forsamlingerne havde givet Anledning til, finde vi i den Adfærd, der vistest mod Herrnhuterne Friederich og Zeisberger, da de i de første Dage af Februar 1732 vendte tilbage fra Stockholm. Thi medens der ikke var lagt dem Hindringer i Vejen under deres tidligere Ophold i Kjøbenhavn, blev det af Politimesteren, der næppe har handlet efter egen Tilskyndelse, nu betydet dem, at de gjorde bedst i snart at forføje sig bort. Havde de ikke de fornødne Midler dertil, vilde han forsyne dem med Rejsepenge. Følgen var, at de allerede den 13. Febr. 1732 forlod Kjøbenhavn²⁾.

Dronningen tog sig deres Afrejse meget nær, da hun

¹⁾ Se foran S. 291.

²⁾ Brev fra Zinzendorf til en »kjær Søster« (Frøken Seidewitz) i Foråret 1732. Lundbye lader (S. 47) de to Herrnhutere endnu en Gang samme Aar vende tilbage til Kbhvn., men det beror sikkert paa en Misforstaaelse.

bagefter hørte om den Behandling, de havde faaet, og hun erklærede, at hun selv vilde have ladet de dyrebare Brødre kalde og talt med dem, for derved at vise alle deres Modstandere, at de skulde lade dem være i Fred. Hun vilde ved »sin meget formaaende Forbøn« hos Kongen ogsaa have søgt at hindre Udvisningen. Og Markgrevinden var ganske enig med Dronningen¹⁾. De høje Damer havde ikke tænkt sig, at der under Kristian VI's Regering skulde gaas saaledes frem mod »opvakte og redelige Sjæle«.

De kongelige Damer har næppe set, at der ved Siden af den Uro, man befrygtede, ogsaa ved Udvisningen gjorde sig politiske Motiver gældende. Conseilet ønskede netop nu at staa sig godt med den østerrigske Regering, med hvilken den da førte de Underhandlinger om en Garanti-traktat, der af den østerrigske Afsending Seckendorff bragtes til en lykkelig Afslutning d. 26. Maj 1732²⁾; derfor skulde alt Skin af Sympati med Zinzendorf og de af ham modtagne østerrigske Undersaatter undgaas.

Derimod begyndte ihvertfald den ene af de kongelige Damer, Markgrevinden, at forstaa, at Zinzendorfs Sag i Danmark var tabt. Hvis der skulde naas noget for »den gode (c: Pietismens) Sag«, maatte man slaa ind paa andre Baner, finde andre Mænd til at føre den frem. Thi nogen at støtte sig til i Conseilet fandt Markgrevinden ikke. Den Mand, som hun havde troet var Opvækkelsen hengiven, nemlig Carl Plessen, havde ikke svigtet blot een Gang, men to Gange, hvor det gjaldt om at føre »den gode Sag« frem. Havde ikke Plessen indtaget en Dobbeltstilling, den Gang Zinzendorfs Universitetsplan var for? og havde han gjort noget for at hindre Forfølgelsen af Forsamlingerne? Plessens Standpunkt, naar det gjaldt Guds Riges Sag, var Spensers og de ældre Spenerianeres; men dette tilfredsstillende ikke den yngre Pietistslægt i Halle, som ikke saa nogen rimelig Grund til, at Pietisterne skulde tage Hensyn til de

¹⁾ Baronesse Söhlenthal til Z. ²²/₂ 32.

²⁾ Smaaskrifter tilegnede Krieger, S. 88.

ortodoxe, naar de kunde faa Regimentet i Kirken. Og Markgrevinden tilhørte med hele sit Hjerte den yngre Pietist-slægt og stod i nær Forbindelse med Mændene i Halle og deres Venner. Naar hun i Tankerne gennemgik sine tyske Bekendte, maatte de standse ved den kloge Greve paa Wernigerode, og een Mand var der i Danmark, der kunde hjælpe hende til at faa Stolberg kaldt herind. Det var Poul Løvenørn, daværende Overkrigssekretær, eller hvad vi nu vilde kalde Forsvarsminister.

Løvenørn var netop paa denne Tid ved at komme i den Modsætning til Plessenerne og Rosenkrantz, der i Løbet af det følgende Aar bidrog til Carl Plessens Fald. Selv ønskede han at faa en Støtte i sine Bestræbelser, og en saadan mente han at kunne finde i Grev Stolberg¹⁾.

Om der har foreligget nogen Aftale mellem Markgrevinden og Løvenørn, vides ikke. Sandsynligheden taler derfor. Vist er det, at de var enige om, at Stolberg var en brugelig Mand, og vist er det, at Løvenørn netop i de Dage, da Forsamlingsspørgsmaalet havde vakt Uro i København, skrev (¹/₂ 1732) til Stolberg og antydede for ham, at Kongen ønskede hans Nærværelse i København²⁾. Besøget blev imidlertid ikke til noget dengang og heller ikke det følgende Foraar, som der en Tid var Tale om; først i Efteraaret 1733 naaede Grev Stolberg at komme til Danmark. Da var der imidlertid foregaaet kirkelige og politiske Begivenheder baade i den danske Hovedstad og i Tyskland, der gjorde det let for Greven at fiske i rørt Vande og særlig at opnaa det,

¹⁾ I Kh. Saml. 5. R. III, 781 Not. 2 er det paavist, at det ikke — som hidtil antaget — kan have været Markgrevinde Sophie Christiane, der fra først af har søgt at berøve Ministeriet Rosenkrantz-Plessen Kongens Tillid, men at det var Grev Stolberg, fra hvem Mistænkeliggjørelsen af Ministeriet kom. Det er dog at formode, at denne fra først af kun har udskudt de Kugler, som Løvenørn havde støbt. De to forøvrigt saa forskellige Mænd kunde godt mødes i Ønsket om at faa andre Personer ind i Conseilet, skjønt deres Bevæggrunde til at ønske dette vistnok vare ret forskellige.

²⁾ H. L. Møller, S. 39.

H. F. R.

der var om ikke Hallensernes kæreste Tanke, saa dog een af deres kæreste Tanker, nemlig at spænde Zinzendorf ude fra al Forbindelse med det danske Hof.

II.

Zinzendorf og J. F. Reuss 1732.

Zinzendorf vedblev efter sin Afrejse fra København at staa i livlig Brevvexling med sine Venner der, baade med dem i den fornemme Verden og med forskellige Medlemmer af de borgerlige Kredse. Man kan gennem disse Breve skimte, hvorledes Stemningen mod Zinzendorf i Hofkredsen vendte sig, saa inden et Aar var omme, saa' man med helt andre Øjne paa den tyske Greve, end dengang han personlig vandt alle Hjerter. Paa den anden Side lyser der udaf Zinzendorfs Breve en varm Interesse for de vakte i Danmark og hans store Sorg, dengang Kristian VI, af hvem han havde ventet sig saa meget, i hans Øjne svigtede Guds Riges Sag.

Zinzendorfs Hovedkorrespondent i København var Baronesse Söhlenthal. Mange af de Breve, han sendte til København, sendtes gennem hende eller efter hendes Raad. Hun var ingenlunde nogen betydelig Begavelse, men et stærkt religiøst bevæget Menneske, hos hvem de kvindelige søde Følelser og Snakkesaligheden strømmede over alle Bredder. Stærkt indtaget i Zinzendorf oversaa' hun ganske hans Fejl og har vistnok haft meget lidt Begreb om, hvad der egentlig foregik, og har sikkert ikke før paa et meget sent Tidspunkt forstaaet, hvor misliebzig Zinzendorf allerede længe havde været ved Hoffet i København.

Højest ejendommeligt er det, at Grev Zinzendorf vistnok er den første, der har opfordret Grev Stolberg til at komme til København. Ved deres Møde paa Wernigerode i Sommeren 1731, da Zinzendorf kom tilbage fra København, er Talen naturligt falden paa, om der ikke ogsaa for Greven paa Wernigerode var noget at udrette i Danmark. Zinzen-

dorf synes at have været meget ivrig herfor, thi han skrev strax og fortalte Fru Söhlenthal om Besøget i Wernigerode og Grev Stolbergs Fromhed. Hun svarede ham tilbage (¹⁴/8 31): »Dass der H: Graf von Wernigerode so brennendt an dem lieben Heylandt geworden, dass erfrenet uns auch alle hier recht hertziglich. Gott lenke diesen Hertz, dass Er einmahl möge herkommen. Vielleicht könnte Er Hohen Orttes viel guttes zu der Erndte Christi beytragen; allein es muste des Winters sein, denn des Sommers ist wie bekannt alles zerstreuet«. Den i dette Brev indeholdte Opfordring lod Zinzendorf øjeblikkelig komme for Grev Stolbergs Øjne, dog med en lille Modification i Udtrykkene, der er betegnende for hans Klogskab og viser, i hvor høj Grad han ansaa det for nødvendigt at passe paa ikke at støde Grev Stolberg¹).

Det var Zinzendorfs første Opfordring til Stolberg om at rejse til København; men sandsynligvis har en anden fulgt efter; ialtfald fik Z. senere en varm Opfordring til at sende Stolberg en saadan fra sin Veninde Baronesse Söhlenthal. Hun skriver til ham i en Efterskrift, vistnok fra Februar 1732: »Det er faldet mig ind, hvad om De instruerede Hr. Greven af Wernigerode om, at han flittig skulde skrive til vor Kgl. Majestæt om alt, som passerer, og saa meget grundig af Guds Ord bevise, i hvilket Ansvar en Øvrighed sætter sig, hvis den laaner Øre til de onde Gejstlige og den forvendte Verden, og derved søger at hindre det gode, og at vise, hvilken Forbandelse derved maa komme over et Land, og deslige; ogsaa kunde man vel føre dette til Gemyt, at enhver Kristen havde troet, at under denne Regering vilde intet blive fremmet forud for Guds Ære, og at paa denne Maade²) bliver den mere undertrykt

¹) Til Exempel kan tjene, at medens Fru S. havde skrevet om St., at han »so brennend an den lieben Heylandt geworden«, skriver Z. »so brennend in JEsu Liebe ist«. Z.s Brev til St. (af 24. Aug. 1731) findes trykt i Gegenwärtige Gestalt des Kreuzreiches, S. 125.

²) c: ved Undertrykkelse af Forsamlingerne.

end nogensinde før. Jeg antager, at intet fra andre vil hjælpe noget, kun anrette større Skade. Alene fornævnte dyrebare Greve, som Gud saaledes i Sandhed har oplyst, og som Gud har givet den Lykke at staa i et saa nært højt Slægtskab i Verden, vilde vel kunde udrette noget godt ved utrættet at sende Breve og tillige ved Bøn. Og selvom Svarene ikke skulde indløbe flittig, saa skader det ikke, Gud kan dog engang velsigne et saadant Brev saaledes, at det rette Endemaal dermed naas, og mere vil Greven heller ikke forlange. De forstaar det altsammen bedre end jeg, og jeg er vis paa, at De til Guds Ære og hans Menigheds Fred vil gøre Deres Yderste. Saa overlader jeg alt til Deres For-godtbefindende. Gud skænke os alle Naadens og Bønnens Aand, og give os alt i det Øjeblik, vi trænger dertil forat kunne udbrede hans Navn!

Om Zinzendorf parerede Ordre, kan jo være tvivlsomt, men umuligt er det ikke. Hans Opfordring til Stolberg om at komme til Danmark vil da være kommen kort efter Løvenørns.

Den første Efterretning om Forsamlings-Urolighederne i København fik Zinzendorf i et Brev fra Fru Söhlenthal¹⁾, der i stærke Farver skildrede Forfølgelsen af de opvakte, med den Tilføjelse at Forsamlingerne var indstillede, mens Øvrigheden undersøgte Sagen. Zinzendorf kom strax i stærk Bevægetse og som sædvanlig, naar noget var paafærde, greb han strax Pennen for at raade sine Venner og for mulig at gøre sin Indflydelse gældende til Fordel for de opvakte.

¹⁾ Dets Indhold er citeret ovenfor S. 755 Not. Brevet er udateret, men da Fru S. i et Brev af 22/2 siger, at hun har skrevet for 3 Uger siden, og tillige her første Gang fortæller om Rescripterne af 5/2, maa det første Brev være skrevet o. 1. Febr. I Herrnhuts Diarium noteres 12. Febr. 1732: »Gestern kam Brief aus Copenhagen von der Frau Baronin v. Söhlenthal, welche berichtet, wie unaussprechlich gross der Aufruhr u. die Empörung wider die Kinder Gottes sei, dass rechter Auflauf geworden ist von bösen Studenten und anderen unbekannten boshaftigen Menschen«.

Han skrev strax d. 11. Febr. — samme Dag Efterretningen var kommen fra København — til Baronesse Söhlenthal og Pastor Enevold Ewald, nogle Dage senere til de formentlig opvakte Præster i København, til de opvakte »kære Brødre og Søstre«, endnu engang til Fru Söhlenthal og endelig til Dronningen og Markgreviden.

Han trøster (¹¹/₂ 32) Baronesse Söhlenthal med, at »det er en gammel Djævels-Metode at gøre Øvrigheden bange, forat den skal staa den gode Sag imod«, og raader til at holde inde med Forsamlingerne en Tid, »fordi Øvrigheden elsker Gud, og man gjerne fejrer denne Øvrighed«. Han mener dog ogsaa, at man samtidig bør højtidelig erklære, at man ikke i Fremtiden kan lade være med Forsamlingerne, da Herren har befalet dem, og hans Kirke ivrigt holdt dem. I Stedet for de store Forsamlinger maa man lade en erfaren Broder eller Søster samles med 2—3 Brødre eller Søstre og, saalænge Forbuddet varer, »hænge sin Harpe paa Pilene, men dog bede og tale med hinanden, idet man husker paa Apostelens Ord: Formaner hverandre hver Dag, saa længe det hedder idag, og paa Daniels Exempel, som fik Forbud mod at bede; i 30 Dage forud havde han gjort det hemmelig; nu bagefter gjorde han det offentlig«.

Til Enevold Ewald skrev Zinzendorf samme Dag: »Lovet være vor Faders Rige; lovet være vor Herres Kors, hvis Riddere vi er. Lovet være Aanden, som har givet Dem Mund og Visdom til uden Frygt at tale med disse Menne-sker. Han besegle Deres Vidnesbyrd. Han styrke Deres Menighed. Han levendegøre Deres Forsamlinger. Han lade eder staa fast og heller ikke vige et Skridt eller et Øjeblik i Kristi Sag. Dem, min dyrebare Broder, give Lammet, som er slagtet fra Begyndelsen, at De maa være beredt til at elske ham og være et Lam og en Løve for ham«. Med Hensyn til Forsamlingerne fik Ewald følgende Formaning: »Allerkæreste Broder, De maa absolut ikke lade Forsamlin-gerne fare, men som Helte stride for dem, det koste, hvad det vil. En kort Tid kan man gaa sagte dermed, men med

flittig Declaration om, at man hverken kan eller vil lade sig det forbyde; thi hvor Kristus siger Ja, der maa en kristelig Øvrighed ikke sige Nej; ellers handler den antikristisk, og hvis I følger den, fornægter I Kristus for Menneskene! I

Nogle Dage efter ($14\frac{1}{2}$ 32) skrev Zinzendorf en Formanings- og Opmuntringsskrivelse til sine »dyrebare Fædre og Brødre« i København : Confessionarius Frauen, Summus Theologus, Biskop (!) Steenbuck, samt Præsterne Schreiber, Rohn, Grothaus, Ole Hersleb, Holst og Enevold Ewald. Han haabede derved at faa dem til at staa fast, idet han skrev: »Da det nu kommer til Bekendelse, og Gud har skænket Dem en saa dyrebar Øvrighed, saa vil det sømme sig for Dem at vise, hvad det er for en Salighed, naar saa mange Brødre bor sammen i offentlige Lære-Embeder. De begriber uden min Erindring, at det tilsidst har endt med Separatismus fra Kirke og Nadvere, da man forbød gode Sjæle i Tyskland at opbygges sammen i god og hellig Ordning, hvilket i disse sidste Dage er det listigste Greb af Menneskeslægtens Fjende, at han raser og larmer mod al privat Opbyggelse, forat paa de Steder, hvor ingen retskafne Lærer kan findes (og det er desværre paa 100 Steder), slet ingen skal kunne blive omvendt fra sin Vejs Vildfarelse. Men derved maa trofaste Lærere og Præster sætte Gods, Embede og Ære til, at de ikke aabenlyst skulle bekæmpe deres Herres, deres hellige Forgængere Apostlenes, deres hellige Fædres, ja Reformatorerne og saa mange dyrebare Guds Tjeneres Befaling, Ordning og Indretning, at ikke i en evangelisk Religion, som har løsrevet sig fra Antikristens Aag, en ny pavelig Tvang skal blive indført, og de redelige Sjæle paa ny blive jagede ud, hvilket, hvis Konventikel-Striden blev afgjort negativt, ufejlbart vil ske med Tusender, og en ny Revolution følge, som den højeste Nødvendighed kræver nødvendigvis maa undgaas. Jeg understaar mig tillidsfuldt i Herren at opmuntre Dem til, at De her udfører tro Hyrders Embede, som vover deres Liv for

Faarene og hjælper til at lette vor Allerdyrebareste Konge Sagen til Lov for vor fælles Herre i alle Lande».

Og atter nogle Dage efter¹⁾ skrev han til sine Venner i København:

»Saa vil vi da lide! Kære Brødre og Søstre! Jeg formaner Eder som Eders Kammerat til at indstille Forsamlingerne i 4 Uger, men imidlertid komme sammen 3—4 ad Gangen og fortsætte Herrens Gerning uden Sang og Klang, men dog med Bøn og hjertelig Formaning. Er alt forbi, saa behøves dette Raad maaske ikke. Men er det endnu Tid, saa har jeg dertil følgende velgrundede Bevæggrund. Eders Konge maa skaanes, at han ikke ved de Modsindedes listige Førestillinger skal blive hindret i at bryde igennem i Guds Sag. Havde han været et ordinært verdsligt Herskab, saa vilde Eders Holdning snart have været decideret, men I staar netop i Begreb med at faa en Kristi Tjener til Professor Theologiæ²⁾, og jeg vil, saavidt Herren giver Naade, actu orando drive Sagen frem hos det Kongelige Herskab og andetsteds. Men lægger dyb Grund, thi Sjælene kunne ved Kongelig Protection blive letsindige og faa Hyklere iblandt sig, men ved Modsigelse under Trængsler blive bløde, fordi de endnu er sarte og unge. Jeg venter nu Efterretning om, hvorledes det videre gaar. Gratulerer ogsaa til den smukke Troskamp».

Den 18de Februar fik Zinzendorf Brev fra Tobias Friedrich i København, der fortalte om Forfølgelsen af de opvakte, der var saa stærk, at »ingen Broder kunde gaa sikkert paa Gaden«, og om Zeisberger og Friedrich paastod man,

¹⁾ Zinz. til »Kære Brødre og Søstre« 17/2 1732. Brevet findes baade i en daarlig Afskrift med Nitschmanns Haand og i Original. Den har været sammenfoldet som Brev, forseglet med Zinzendorfs Haand og har den overstregede Udskrift: »Die lieben Brüder u. Schwester in Copenhagen«. Den ser ud, som var den gaaet gennem mange Hænder og havde ligget i mange Lommer, inden den er kommen tilbage til Herrnhut.

²⁾ Her menes J. F. Reuss (om hvem i det følgende).

at de havde faaet Ris af Bøddelen i Stockholm¹⁾. Zinzendorf skrev, da han fik denne nye Efterretning, strax (^{18/2} 32) til Fru Söhlenthal for at opmuntre hende til at staa fast. »Jeg er«, skriver han, »i nogen Maade bekymret for Dem. De har haft et hjerteligt Haab om, at det Kongelige Herskab skulde hjælpe i Sagen, og De kan maaske blive meget nedslaaet, hvis det ikke sker. Af et Skrift, som iovermorgen vil blive afsendt herfra, vil den kære Søster imidlertid faa at se, hvorledes hele Sagen hænger sammen efter Biblen, Religionen og Fornuften. Men om der end i alle Dele af Europa bliver raset derimod, saa lad være med at undre Dem, selv om ogsaa den gode Konge som en Darius skulde blive overmandet. Tværtimod brug Visdom og lad det ikke komme til nogen contrair Sekt²⁾, men indstil de store Forsamlinger, indtil Reuss kommer og forsvarer saadanne offentlig. Hør i Mellemtiden ikke op med at komme sammen i 20 og flere Afdelinger for indbyrdes at befordre eders egen Væxt«.

Samme Dag skrev Zinzendorf ogsaa til Dronningen og indesluttede heri et Brev til Kongen; atter til Dronningen 21. Februar og 13. Marts³⁾. Af disse Breve er sandsynligvis intet naaet Adressaterne; om det sidste véd vi det sikkert. Söhlenthal havde ikke villet overbringe det⁴⁾, dels fordi Præsteskabet, om hvis Tilbagevisning Zinzendorf havde skrevet, allerede var vist tilbage, dels fordi han havde slaaet paa at ville sende Danebrogs-Ordenen tilbage, hvorved sikkert Ondet vilde være bleven gjort endnu værre. Söhlenthal skrev desuden til ham, at han, hvis han mente, det var Guds Vilje, skulde skrive til Dronningen og takke hende for hendes Deltagelse med de forfulgte, men lade være med at ytre nogen Misstemning mod Kongen og Ringeagt

¹⁾ Diarium von Herrnhut ^{18/2} 1732.

²⁾ Læsemaaden usikker, men formodentlig er det en Advarsel mod Separatisme.

³⁾ Koncepterne i Herrnhut.

⁴⁾ Söhlenthals Brev til Zinz. Slutningen af Marts 1732

for hans Naadetegn, »som han dog ikke har paatvunget Dig«¹⁾.

Zinzendorf fulgte Söhlenthals Opfordring og skrev Paaskedag d. 13. April et langt Brev til Dronningen²⁾, hvori han bittert klagede over det, som var sket med Forsamlingerne i København og med hans to Herrnhutere. Brevet former sig som et Forsvarsskrift for Forsamlingerne udenfor Kirken og slutter med følgende Hjertesuk: »Herrnhut, som ventede Beskyttelse under Kristian VI, maa forandre sine Tanker; thi ved saadanne Anstalter i Kristi Rige, som de vare, der blev trufne i København d. 7. Februar³⁾, maatte Herrnhut med dets Ældste, dets Greve og Brødre blive de første, som maatte forvises Landet; thi naar det kun kom an paa Tumulter, da vilde der vel findes en Mørkhedens Engel, som opvakte dem imod os«.

Dette Brev viser os Zinzendorfs Sindsstemning og hans faste Tillid til, at Dronningen var ham bevaagen. Samtidig sendte han Kongen selv et Brev (vistnok gennem Dronningen), hvori han erklærede, at »hans Hjertes sørgelige Situation i Anledning af de Omstændigheder, som ikke kunne være Kongen ubekjendte, forbød ham at tale til sin Fyrste uden dennes Befaling«. Han vilde ikke, at Kongen skulde rejse (til Norge) uden at ledsages af hans dybeste

¹⁾ I samme Brev meddeler Söhlenthal sin Ven: »Man udgiver Dig her for en Beskytter af Dippel. Jeg har imidlertid erklæret, at Du ikke blot var for kristelig men for klog til at forsvare hans Mening. Aldrig har Pasquinius i Rom spyet saadant absurd og afskyeligt Tøj fra sig, som den ugudelige Karl har gjort det i sin nyligt mod Hallenserne udgivne Pasquille, og han viser, at han af Malice ikke vil forstaa deres Systemer og Skrifter«. (Pasquino var en Romer, berygtet for sin onde Tunge. Hans Navn blev siden et Fællesnavn for Spottere og Bagtalere. Allgem. hist. Lexicon III, 727. Leipzig 1722).

²⁾ Trykt med enkelte Unøjagtigheder og Udeladelser i Evangel. Kirchenzeitung 1831 Nr. 2; overs i Mnemosyne IV. 300 ff.

³⁾ c: 5. Febr. Naar ogsaa andensteds 7. Febr. nævnes, er det vel, fordi den kgl. Ordre paa den Dag blev publiceret af Magistraten i Khvn.

og oprigtigste Ønsker, som ogsaa Kongens »bedrøvede Undersaatter i København« vilde slutte sig til, »de, som er Jesu Kristi Brødre og hans Vidner i Hovedstaden«. Alle vilde de haabe at se Kongen vende tilbage »i Velsignelse og fuld af den hellige Ild, som nylig er optændt i Hjærterne over hele Universets Overflade«. Imidlertid turde det være et Spørgsmaal, om Brevene nogensinde er komne Dronningen i Hænder. I ethvert Tilfælde foreligger der ikke nogetsomhelst Svar derpaa fra Dronningen, og det nævnes end ikke i de endnu opbevarede Breve fra hendes Omgivelser. Og nogensomhelst Forandring i Kristian VI's Sindelag eller Stilling til Forsamlingerne spores ikke i dette Aar, selvom der ikke foretoges noget yderligere Skridt imod dem fra Regeringens Side.

Som vi overfor har set, bragte de kongelige Rescripter af 5. Febr. 1732 de større Forsamlinger af de opvakte til at ophøre; men man vedblev alligevel at samles i Smaakredse, saaledes som Zinzendorff havde raadet til. »Forbuddet har bragt os i en vis Stilhed«, skrev Fru Söhlen-thal (¹⁶/8 32) til Zinzendorf om de opvakte i Hofkredsen; men »i København kommer de dog sammen i Stilhed og søger at styrke sig i Herren; ogsaa bliver ofte Sjæle, der hungrer efter Naaden, bekendte«. Kredsen af de opvakte, der samledes om Enevold Ewald og Madam Wulfs var ingenlunde bleven splittet; tværtimod havde den fælles Trængsel bragt dem nærmere sammen, og de vandt stadig flere Venner og Beundrere, der sluttede sig til »dem fra Vajsenhuset«. Kredsen modtog ogsaa i Løbet af Foraaret 1732 forskellige kærkomne Besøg af opvakte andre Steder fra. Saaledes opholdt Svenskeren Sven Rosén, der senere sluttede sig til Herrnhuterne, men som endnu paa dette Tidspunkt stod paa et udpræget mystisk og sværmerisk Standpunkt, sig en Maaned i København i Forsommeren 1732¹⁾. Og en Mand, der i særlig Grad var i Stand til at opmuntre dem, der

¹⁾ Se foran, S. 233 ff.

følte sig i Trængsel, fordi han selv havde prøvet Trængselen, og som færdedes meget i Kredsen, var Magister Traugott Immanuel Jerichow, der var bleven Pagehofmester i København og Prinsesse Sophie Hedevigs Præst¹⁾).

Sommerens Hovedbegivenhed for de opvakte var dog Jeremias Fridrich Reuss' Ankomst til København. Da Zinzendorf 1731 gæstede København og der forhandlede om Universitetets Forbedring, bragte han forskellige unge Professoremner paa Bane. Blandt disse var Mag. Spangenberg i Jena og Mag. Reuss i Tübingen. Spangenberg afsløg bestemt Zinzendorfs Forslag, idet han erklærede, at han i Jena ikke havde nogen Løn og i København vilde faa for stor Løn. Tjenesten dér vilde altid kunne faa redelige Mænd; men Pladsen i Jena kunde komme til at staa tom; derfor kunde han ikke tage mod Pladsen i København²⁾. Magister Reuss i Tübingen viste sig mere villig. Allerede d. 6. Juli 1731³⁾ havde Spangenberg fra Jena skrevet til Reuss og bedet ham komme saasnart som muligt, for at Zinzendorf kunde forhandle med ham. Ved Mødet mellem Reuss og Spangenberg i Jena skrev sidstnævnte ²⁰/₈ 31 i R.s Stambog:

Dein Beruf heist: Jesu nach
Durch die Schmach,
Durchs Gedräng von aus und innen.

Lørdag d. 25. August kom Reuss til Herrnhut. Næste Dag prædikede han for Menigheden sammesteds. Zinzendorf var saa begejstret derover, at han strax skrev et langt Brev til Kristian VI, fuldt af overstrømmende Ros over Reuss, og bad Kongen sende ham en Vocation, forat han kunde løses fra sine Forpligtelser i Würtemberg⁴⁾. Reuss opholdt sig i Herrnhut indtil d. 10. el. 11. Oktober. Hans Stambog

¹⁾ Se Kh. Saml. 5. R. III, 183.

²⁾ Risler: *Leben Spangenbergs*, S. 37.

³⁾ Latinsk Brev i det Reussiske Familieark. i Tübingen.

⁴⁾ Zinz. til Kristian VI 27. Aug. 1731. Brevet er blevet afsendt med Tobias Friedrich og Melchior Zeisberger d. 30. August.

indeholder ikke mindre end 32 Bidrag fra »Brødre« og »Søstre«. Den 12. Okt. er han i Dresden; d. 15. i Leipzig, hvor han færdedes med T. I. Jerichow og Jonas Paul Weiss, hvilke begge han senere traf i København. Ligeledes besøgte han i November Maaned Grevehofferne i Poelzig og paa Køstritz. I Begyndelsen af December naaede han Halle, hvor han forefandt Brev fra Iver Rosenkrantz, som skrev, at Kongen havde hørt Reuss' »grundige Lærdom, ypperlige Gaver til at prædike opbyggeligt og hans fuldt ud kristelige Levned og exemplariske Vandel meget berømmet«, hvorfor han tilbyder ham et Embede som Hofpræst med 800 Rigsdaler om Aaret samt et Professur med de dertil »annecterede Emolumenter«¹⁾.

Reuss svarede (⁷/₁₂ 31), at han maatte først spørge sin Fyrste, hvis Stipendier han havde nydt i Stiftet i Tübingen, men for øvrigt vilde han »ganske overlade sig til den guddommelige Direktion«. Hvorlænge Reuss har opholdt sig i Halle, vides ikke — i Stambogen findes kun ét Bidrag, dat. 7. Dec. 1731, fra S. J. Baumgarten — men derimod véd vi, at han færdedes meget i G. A. Franckes Hus og i den franckeske Kreds²⁾. Reuss vil da ikke have kunnet undgaa at mærke den Mistænksomhed og nøje Opmærksomhed, hvormed man allerede dengang i Halle iagttog alt, hvad Zinzendorf tog sig for³⁾. Reuss' Rundrejse i dette Efteraar har i det hele givet ham et Kendskab til Personer og Forhold, som senere, da der kom Kamptider, har været ham til Nytte; men endnu havde Zinzendorf hele hans Hjerte, og et Forsøg kort efter fra G. A. Franckes Side paa at

¹⁾ Rosenkrantz til Reuss 6. Nov. 1731.

²⁾ Se Reuss' Brev til Francke 7. Apr. 1732 (Reuss' Arkiv). Hvor optaget Francke har været af ham, kan ses af et Brev fra Phil. Heinr. Weissensee i Stuttgart til Francke 12. Okt. 1731 med Oplysninger om Reuss og Udtalelser om ham. W. skriver f. Ex. om ham: »i Omgang med andre fordragelig, fredsommelig og tjenstvillig, men dog bestemt og alvorlig. Udbredelsen af Guds Ære og Kristi Rige er det ham om at gøre« o. s. v. (Reuss' Familiearkiv).

³⁾ Se G. A. Franckes Breve til Schrøder. Ark. p. Ledreborg.

komme i et særligt Tillidsforhold til ham gik Reuss behændigt udenom. Efter at have faaet Fyrstens Tilladelse til at forlade Würtemberg udnævntes Reuss d. 29. Februar 1732 til tysk Hofprædikant og Professor Theologiæ i København¹⁾. Han brød op fra Würtemberg d. 26. April²⁾ for at rejse til sine nye Embeder. Vejen gik atter over Herrnhut og Halle.

En Maanedstid før havde Francke skrevet til Reuss et Brev, som nu er tabt, men hvori han aabenbart har tilbudt Reuss sin og den hallelse Kreds's Venskab og Fortrolighed — eller med andre Ord: den hallelse Kreds ønskede at sluge Reuss' med Hud og Haar, forat han ikke skulde falde i Armene paa Zinzendorf. Reuss asparerede imidlertid meget klogt dette Forsøg paa at binde ham forud; han ønskede at staa ganske frit i sin nye Stilling uden at være bunden af nogle Venners »inderlige Fortrolighed«. Han svarede derfor Francke saaledes: »Den Prøve, som jeg først maa gøre, er altfor vigtig og altfor farlig til, at jeg for udvist Troskab kan modtage den mig kærligst tilbudte inderlige Fortrolighed fra øvede og aabenbare Jesu Kristi Vidners Side. Vil min Jesus, som ved at lide Døden er indgaaet i sin Herlighed, ved sin Aands Meddelelse til al Troskabs Bevisning først forsikre mig om det visse og urokkelige Samfund med ham selv, saa vil jeg finde Glæde ved i al Ydmyghed og skyldigste Lydighed at indgaa en broderlig Forbindelse med tro og for Jesu Skyld ansete Guds Tjenere. Herren udgyde sin Kærlighed, som han selv er Kærlighed, ved sin Aand helt i deres Sjæle, at de ogsaa fremdeles kan omfatte mig arme og uværdige i Jesu Kærlighed og bede for mig om Kraft til at overvinde de mig forestaaende vigtige Prøvelser. Jeg føler mig ogsaa af hele Hjertet bunden til alt, hvad De i Jesu Navn vil sige og befale

¹⁾ Iver Rosenkrantz til Reuss 11. Marts 1732, modtaget af Reuss 24. Marts (Reuss' Ark.). Reuss til G. A. Francke 7. April 1732 (Ark. Halle).

²⁾ Bengel har skrevet i hans Stambog 25. April.

mig og til hans Riges Fremme raade og meddele mig. Den Hellige Gud lede Dem ogsaa heri med sin Aand, og lægge megen Kraft i Deres Hjerte, som ved Dem kan udflyde paa mig, naar han bringer mig til Dem«. — Han tilføjede, at han rejste først lige til Herrnhut — »thi til Hr. Greven maa jeg ogsaa komme endnu engang« — og derfra til Halle; men da det er blevet betydet ham »jo før jo hellere at komme til København«, vil han »ikke kunne nyde Fornøjelsen af Franckes Omgang, saa længe som han ønskede«.

I Slutningen af April drog Reuss saa endelig afsted. Over Nürnberg, i hvis Nærhed han mødte Zinzendorf, med hvem han besøgte »5 regerende Grever Reuss i Voigtland«, naaede han Herrnhut. Herfra drog han i Selskab med Mag. Becherer¹⁾ over Leipzig til Halle, hvor han besøgte sin Broder Albrecht, som studerede Medicin her²⁾. Paa den videre Rejse opholdt Reuss sig to Dage paa Wernigerode³⁾ hos Grev Stolberg, hvis Gemalinde gjorde et stærkt Indtryk paa ham, og naaede endelig efter en heldig Rejse København d. 14. Juni 1732 Kl. 3 om Eftermiddagen⁴⁾.

¹⁾ J. G. Becherer nævnes senere oftere i de opvakte Kreds i Kbhvn. (se foran, S. 360 og Kh. Saml. 3. R. I, 379).

²⁾ I Maj 1734 var Albrecht Reuss i Kbhvn. hos Broderen (Kh. Saml. 3. R. I, 378—9).

³⁾ Den 3. Maj 1732 holdt Reuss »Bedetimen« der (E. Jacobs, Lib. Zimmermann, S. 64).

⁴⁾ I Heibergs Saml. findes Afskrifter af en Række Breve fra J. F. Reuss fra den første Tid, han opholdt sig i Kjøbenhavn, til hans Familie i Tübingen, alle aandende den inderligste Fromhed og Gudhengivenhed.
